

VARGA ANDREA

REZSIMTŐL REZSIMIG

A változás kódja a megmaradás

A kollektív történelem kísértete és veszteségei

Veszteség vagy a hátratekintés öröme, a diktatúra revíziója vagy az örök nyugalom ásatag reménye... – kevesen tudhatjuk, mi lakik az emberi pszichében, ha visszatér a Név, a Nagy Vezető, a Konduktor kísértete, mint Romániában 2010 nyarán, vagy a Nagy Imre újratemetés heteiben-hónapjaiban Budapesten a rendszerváltozás előestéjén. Ha kihantolják, ha ezt hangosan vagy nyilvánosan teszik, s ha erre mások örvendezhetnek vagy szitkozódhatnak, és megint mások ismét teóriákat akaszthatnak egymással szembe, mérlegelendő a népítélet, a közvélekedés, a rejtve maradt érzelmek és hovátartozások titkait..., avagy csupán egyszerűen azt: kik és miért, mikor és hogyan vállalhatják-kockáztathatják a szembenézés merészségét és felelősségét a politikai széljárásban. Visszasírják-e a népek a kegyetlen, de kiszámíthatóan kényszerű múltat Hitler, Sztálin, Ceausescu esetében, vagy szembeállítják azt az emlékanyagot a kiszámíthatatlanul kénytelen jelennel, amelyben egyre kevésbé lehet önállóan értékítéletet mondani, egyre kevésbé szabad régi rosszakról és becstelen gonoszakról is másként beszélni, mint a megbocsátás tónusában...?

Emlékezetes, sőt korszakosan kihívó maradt Vlagyimir Jankélévics hírhedt alapl műve a *Megbocsátásról* (Jankélévitch 1967), melyben már Épiktetosz kézikönyvecskéjétől származtatja át a 20. század második felébe a tettek-események-folyamatok megbocsáthatóságának problematikáját: kinek van joga, kinek lehet mersze, kísértő bátorsága, feljogosítottága a megbocsátást gyakorolni, sajnálattal vagy anélkül, kísértésre válaszolva vagy épp előidézve azt, menekülésképpen vagy a felsőbbes győzedelmesség tónusában. S ha van is morális fensége, ha merészelheti gyakorolni, hogyan birkózik meg a rezignációval, a cinizmussal, a legyintésekkel, amelyek mind a tetteket, mind a megbocsátó gesztust körülveszik vagy problematikáját eltompítják. A megtűrés-megértés gesztusa mégoly mélyen, de alapvetően a belátás, az elfogadás vagy a tudomásulvétel tónusát simítja a túlélők felől az elkövetés vadságára, ezzel mintegy szakrálisan is felmenti, de egyúttal varázstalanítja is. A sajnálat és a megbocsáthatatlanság végtelenjébe illesztve a megszolgált bűnök valójában csakis a túlélők felejtésén múlnak – márpedig ezek az elévülések, beillesztések, újratárgyalások éppen az átbeszélések idejében kapnak pontosabb tartalmat, felelősebb arculatot, számonkérhetőbb alakzatot. A végletes megbocsáthatat-

lanság és a megbocsátható végeesség talán ezért veti föl minduntalan a szembenézés felelősségét, az újratárgyalás, a kihantolás, a megbizonyosodott változtathatlanság erejének próbatételét. Talán a mauzóleumozás, balzsamozás, szakrális tiszteletadás mint az örök megnyugtatás eszköze éppúgy a jelen közbékéjét szolgálja, mint a titkos, rituális, végsővé tett elhantolás, a kommemoratív emlékezetépítés, a kultuszok pantheonja (ld. még Mungiu-Pippidi 2005:10-11; Gyáni 2008).

Mindezekről „végső” vagy „teljes igazságokat” kimondani nem a történész dolga, teszik ezt gőzerővel a sajtó és a politikai felhőmagasságok főszereplői helyette is. Feltehető azonban talán már a kortárs szemtanú nézőpontjából az a kérdés is a közös történelem átélési élményéről, hogy hol is tartunk ma a belátás és megtűrés, felmentés és megbocsátás terén, ha az 1989-et követő húszéves átmenetünkről, a rendszerváltó időszakról alkalmi számadást kell készítenünk, s ha önmagunkba tekintve azt kérdezzük: megtettük-e, amit megtehattünk az elmúlt két és fél évtizedben a megértés és belátás, feldolgozás és gyász-munka, értékelés és kritika terén, vagy sem – s ha erre nem „a régi rendszer visszasírásának” vádja a folyton siránkozóak válasza, akkor vajon elégedettek lehetünk-e azzal az úttal, amelyen elindultunk Romániában az 1989 decemberi „karácsonyi forradalom” óta..., beláttuk-e a történelem értelmének jelenvalóságát, számunkra-valóságát a felelősség oldaláról?

A kérdés itt szándékosan leegyszerűsített – de csupán a lehetséges válaszok esélyéért. A kérdezősködés, amely a „visszasírjuk-e a régi rendszert?” tónusban fogalmazódik meg, súlyosan publicisztikus, de megkerülhetetlenségében is eleve az igen/nem ellentétre és a sarkított vélemények jelentőségére, súlyára alapozott. A tömeglélektan vagy a politikai pszichológia kutatóját talán kevésbé lepi meg az eredmény, melyet az IRES intézet felméréseiből hallhatunk ki: a diktatúra bukása és a diktátor-házaspár kivégzése óta eltelt immár húsz és fél év után a megkérdezettek 63 százaléka szerint 1989 decembere előtt a mainál jobb volt az élet-színvonal Romániában, 37 százalék pedig méltatja az akkori rendszert (<http://www.tashy.ro/sondaj-ires-romanii-suspina-dupa-ceausescu>). Igaz, mintegy 30 százaléknál válaszó szerint be kellene tiltani a kommunista pártokat, de a válaszóknak 49 százaléka Nicolae Ceausescu-t jó államvezetőként értékeli, feleségéről ugyanakkor 67 százaléknak van rossz véleménye. Ezzel együtt, a felmérés adatai szerint 71 százaléknál válaszó szerint a diktátort nem kellett volna kivégezni, és csak 23 százalék fogadja el jogosnak a rögtönítélő és végrehajtó különítmény akkori döntését. Ámde a válaszolók 84 százaléka most azt gondolja önmagáról: a kivégzést ellenezte volna, mint az egykori ítélőszék tagja, nyolcvan százalék még a gyorstárgyalás korrektségét is vitatná. A felméréskor a megkérdezett közel másfél ezer ember 87 százaléka

tudott arról, hogy a diktátor házaspár földi maradványait 2010. július 21-én azonosítás céljával kihantolták, a válaszadók nagy hányada csupán a televízió híradóiból értesült erről.

Tény és esemény, visszatekintés és gyorsmérleg, közítélet és felmentő megértés kavargoban ebben a futólagos véleményszondában. Mint a helyszíntől, kérdezői módtól és helyzettől, árnyaltabb válaszok besorolási módjától függő bármely „tényközlés”, ez a tudósítás mégis alaposabb megfontolásra inti a történelmi hűségre kíváncsi természetet. Különösen az a sodrás, amely történelmi párhuzamot kínál a második világháború utáni német értékeléssel, amely a Sztálin utáni korszakban vagy Tito presztízsmaradványainak mind a mai napig örökéletű mauzóleumot kínál a nép emlékezetében, tükrözve a hitleri-sztálini-titói idők „visszasírását” legalább oly mértékben, mint a fellélegzést a nyílt terror és a félelem korát követő időszakban. Miként a diktatúrák időszakában is vannak haszonlesők, szenvedők, élelmesek és megbúvók, hódolók és ellenbeszélők, sikerre futók és megszegyenülten elmerülők (erre analóg példa az elmúlt 20 év német belső fejlődésváltozása is, vagy a magyarországi „rendszer-tagadások” vissza-visszatérő ciklusai, de akár a lengyel múltfeldolgozás praktikai körét tekintve), úgy a hasonlatosság abban is komoly tény, hogy a kíméletlenül „útmutató” diktatúrák is képesek erősíteni a társadalmi kohéziót, meg egyszerre szét is szaggatják a társadalmi hálót, lett légyen az „rendszerpártiaké” vagy ellenzékieké. Vagyis a diktatúra alaptermészete, hogy szétrombol, de ezenközben (önkéntelenül) elő is segít szolidaritást, kölcsönösséget, együttérzést, elfogadást és belátásokat, egybehangolja a közösségek apró köreinek intim viszonyrendszerét és elősegíti a túlélési praktikák életben maradását.

A kollektív emlékezet gyakorlatai, a megemlékezések és felhatalmazások, legitimálások és identitás-keresések mindezek révén a rendszerváltások hermeneutikájához járulhatnak hozzá. S mert forrásanyag egyre több adódik a levéltárak már megnyíló körében, e feladat elvégzésének felelőssége a történészekre, kommunikátorokra marad, de kiegészül a pedagógusokéval, a megértés „hasznát” sokszorozó szerepkörökkel, a tudomány feladatvállalásával és a közgondolkodást befolyásoló programosságokkal is.

Tény és esemény, közítélet és megértő felmentés dűl tehát a történelmi történelem mindennapjaiban. Szükségtelen a „tűlmoralizálás” ekörűl, hisz ha nem is „történelmi tény”, de látható fejlemény, hogy amennyien elestek a legutóbbi rendszerváltáskor az előző rendszer biztosította kedvezményektől, talán épp annyian hozzá is jutottak az új rendszer előnyöket kínáló pozícióihoz. Az elhantolás, az érdemesültek rehabilitálása ugyanakkor jó esetben leginkább csak azokkal történik meg a méltatlan utókor színe előtt, akik diktátorok vagy hazaárulók (ceausescuk és pacepák, beriják vagy mengelék) voltak, de sokkal kevésbé esélyes a karizmatikus emlékezet működéskébe jövele, ha

névtelen áldozat, pozíció nélküli elszenvedő, „szimpla” kárvallott voltál... Ha nem vagy Mihály király, vagy esetleg nem találsz megértő hangot a jelenkori aktív politikusokkal, akkor se méltó neved, se illő sírod, se keresztényi megértésed, se tényleges kárpótlásod nem várható... Földterületed, ingatlanod, sírköved, emléktáblád sem lehet még (ez gyakorlat volt évtizedeken át a sikerképes szocializmus korában), hisz a hajdan együttműködők, a rendszerhű kollaborálók, a titkos szolgák mégiscsak előbbre valók – valakiknek. Átvilágítási törvény...? – készült az, minden posztkommunista országban, de hát hol is lett annak értelme, haszna, kárpótlás követelésére, vagyonekobjzásra, nyugdíjkorlátozásra érdemesítő gyakorlata...? Ahol esetleg az ügynökök névsora nyilvánosságot kapott is (példaképpen a cseheknél vagy a keletnémeteknél), a rövid ideig zajló köpködésen túl éppúgy a megbocsátás homálya szállt le a vétkesek vagy (morális-mentális) bűnözők körére, mint ereszkedett a megsarcoltak-megnyomorítottak tíz- és százezreinek ismeretlen tömegeire. Hol hát a megbocsátás limitje, hol a határ a tudomásulvétel, a felmentésből származó haszonvételt követő nyugalmas lét esetében – szabadjon itt a magyar politikai elit sorstörténeti kiválóságaira, Hornra, Medgyessyre, Hegedűsre, Aczélra, vagy akár az egykori hírszerző-katonatiszt-miniszterelnök Sztójayra utalni, esetleg a német, holland, francia, olasz história hasonló típusaira, zárópéldaként a román köztörténet olyan

arcaira, akik belügyi-titkosszolgálati-ügynöki múlttal az életművükben még ma is a magas politikai polcokon sétafikálnak...?! A legszigorúbb számonkérő indulatok alkalmával rendszerint kiderül: a szolgákat ma is védik a törvények, a lelkiismereti paródia nem tépázta meg funkciójukat, esetleg még a szolgálatok aktivitási mutatóit sem különösebben..., „dossziéjuk aktív”, feladatvállalásuk csak árnyaltabb vagy rejtettebb lett időlegesen. Pedig „igazságosság nélkül az állam is csak egy rablóbanda” – idézi Szent Ágostont a demokratikus kormányzás morális felelősségére figyelmeztető politológus (Kende 2001:41).

A túlmoralizált rendszerváltási véleményesodrások ugyanakkor szemben is állnak vagy szembekerülnek azzal a közmegítéléssel, amely a kollektív emlékezet igényére mutat. Nem csupán a számonkérés, leszámolás, büntetés, érvénytelenítés értelmében, hanem az elszenvedő átélés és az ehhez társuló magatartáslélektani alakzatok szférájában is. E közös érzemény Ceausescu vagy Tito, Kádár vagy Breznyev „szeretete” illetve respektusa terén sok százerek mentsége volt és maradt mindmáig – más százerek halála, kínzása, megfigyelése és kifosztása árán, saját gyöngeségük háttereként, saját pozíciójuk biztonságos páholyában. De akkor „ki a hibás”? A vétlen, szolidáris vagy megbocsátó százerek, vagy a számonkérést harsogó véleménykisebbség? A kollaboráló pátriárkák (akik ma is fungálnak Romániában), a hamis hiteltet hozsannázó papok (akiket

a megbocsátás kegye továbbműködni hagy mondjuk Magyarországon), a számúzott értelmiségiek (akik negyedszázada ontják a volt haza volt politikája elleni forrásműveket, így a párizsi románok vagy „amerikás magyarok”), a meghurcolt irodalmi vagy Béke-Nobel-díjasok amerikai karrierrel (a névsor legyen az olvasó emlékezetére bízva), éppenséggel egymásra sem hasonlító életútjuk során is összhangba kerülnek azáltal, hogy a történeti emlékezet offenzívájának szolgálatába kerülnek, s arra vetemednek, hogy igaznak kívánják elfogadtatni magukat, „mert a legvalószínűbbek lévén, a nagy egész összefüggésébe is a legjobban illeszkednek bele”, a mindenkori kritikai éleslátással feltárt írott és hagyománykövető formák-források korpuszára igyekeztél „szűkíteni a nemzetivé tágított múlt történetileg érvényes elbeszélését” (Gyáni 2008). A történészt, aki talán mindezen szereptudatoktól semmiben sem különbözne a mindezek hagyatékait lapozgató szerepkörében, ha úgy tekintene vissza saját kora „igazából”, hogy lesöpri vele a korábbi korok sokféle más igazait..., jó esetben „nem elégíti ki a ’megtörtént dolgok pusztá ábrázolása’, hanem a múlt igazságát is meg kívánja a jelennel ismertetni” (Gyáni u.o.). Mert hát ez is a kollektív emlékezet összetevője, a felelősök és jóljárók, a meghurcoltak és a hurcibálók, a mentesültek és a sorsvállalók épp oly súlyos tényezői, miként a morális fenntartások és forradalmas emlékek élményanyaga, adattári forrásgyűjteménye...! Akkor hát kinek, kiknek, s milyen alapon van inkább morális súlya a közgondolkodásban, s kinek legyen feltárási felelőssége a kollektív tudat értéktartományait háttérben megépítő kutatók körében?

Mert hát hárítható-e a megértés felelőssége, a megbocsátás kegye, a megismerés kötelezettsége arra a szimpla gesztusra, hogy „adattárba velük!”, s majd az emlékezet feldolgozza, elvégzi az értékelő munkát is...? Vagy felmentés-értékű lesz-e, ha a délszláv háborús bűnösök és meggazdagodott sleppjeik orosz politikai menekült-státuszban „tengetik” tovább életüket? Tegyük egy kísérletet, akár a fentebb utalt közvélemény-szondával ellentett oldalon...! Ha „igazságossági” mércével latolgatunk, avagy „erkölcsi” alapon nézzük a folyamatokat, (melyhez nem kevés tudományos pökhendiség kellene, de alapszinten a legökonomikusabb felelősségérzet is elegendő!), vehetnénk példaként az egyházakat, amelyek körében a rendszerhű kollaboráció szintje egészen más volt a pártpolitikai kormányzattal véleményeket szembehelyező német magatartásban, mint a magyarországi papok együttműködési hajlandóságában (erre ékes példával lásd Ungváry), és ugyancsak más volt a nagyorosz földön (mint erre Szolzenyicin 1972-ben Vlad Óboldogságának megírt levele utal), sőt más volt a gyulafehérvári katolikus püspökség hatókörében Márton Áron idején és a moldvai katolikus püspökség esetében ugyanakkor vagy később is, megint más a hetvenes-nyolcvanas években a szovjetföldi neoprotestáns egyházak kardos kívülállása és az erdélyi (neo)protestáns egyházak

„együtműködése” terén is. Elnyomás itt is, ott is volt, de a gyónási titkot jelentésekkel megszegő (katolikus vagy ortodox) lelkipásztorok lényegében azóta sem éltek át megkülönböztető kiátkozást vagy meghurcoltatást, szolgálnak mindmáig, ha kedvük-koruk még engedi. Hol van akkor (akár csak ezen a téren) a kollektív emlékezet méltányossága mellett a tisztán átlátható értékrend, a normák és lelkiismereti törvények harmóniája, a szakrális bűnbocsánat és a társadalmi respektus, a közös értékvilág komolyan vehető és követhető szintje...?

Tudjuk jól, persze: a közös múlt közös élménye mindig közös erő egyes korosztályok (akár erősek, akár erőtlenségek, akár hatalmak vagy normarendek) birtokában is. Több német és nem-német szerző írt köteteket a második világháború utáni német helyzet kapcsán (Elias 2002; Fulbrook 2001; Arendt 1992; Poliakov 1987; Heller 1990, stb.), mennyire hiányzott nekik a Vezér, az útmutatás, a világkép, a célrendszer..., de ez csak felszínes „olvasatban” szól a diktatúra és a félelem visszakívánásáról, *igényéről*. Az individualizálódó világban, amelyet a poszt-weimari korszak jelentett, (új ipari forradalom, fordizmus, gazdasági válság után!) talánbizony lehet „normális” társadalmi igény egy konzisztens, kimódolt, célszerűnek tetsző, nemzeti dicsőségre épített világkép elfogadása, a verseny-jellegű kapcsolatok helyetti közös cél kitűzése, a közösségek hiányát pótló

nemzeti közösség ígérete – de ezzel az a látszat is együtt jár, hogy a diktatúra jó, mert építi a kollektív (csoport- vagy társadalmi) kapcsolatokat. Épp ily szolid és stabil jövőépítési feladatköre volt az orosz történelmi útnak, az első világháború utáni román, magyar, osztrák, szerb, bolgár rendszerváltásoknak is... (v.ö. Arendt 1992; Elias 2002; Gsovski 1961; Molnár-Reszler 1988, Tanasoiu 2005). Egyszóval a diktatúrára következő demokráciák kézenfekvő módon kell szembenézzenek a „vezetettséggel” biztos támaszának és az ideológiai útmeghatározás „felülről jövő” áldásának hiányával, a tömegsodrásokkal, a tömegek korának más hullámzásaival is.

A diktatúrák iránti igény, a vezérkérés vágya persze nem lenne komolyan vehető, ha nem jeleznék, hogy a hosszú távú berendezkedésnek, megállapodásnak, nyugalomnak mindenkori vágya él a társadalom java részében. A polgári fejlődésben ugyanakkor a szolidaritás igénye (és hiánya) viszont ellene hat mindennek: a munkapiaci tulakodás, a tőke útja, az időarányos haszonvétel és a darabbéres munka sztrésze egymás ellen hangolja még az együtműködőket is, marginalizálja az ebben az adaptációs folyamatban nem eléggé rugalmas személyiségeket és tömegeket is. Aki veszít azonban, az nemcsak a közös munka eredményét és nem csupán „énjét” veszíti el, hanem ugyanakkor a visszavágásra is késztetést kap. A modernitás korában nincs idő a hosszútávú építkezésre, egymás megismerésére, a

kapcsolatok elmélyítésére, a bizalom kiépítésére – időlegesség van csupán, szűk pálya és kíméletlen sebesség. Itt nem segít a sorsközösségi élmény, érző szolidaritásra és megértésre, önszervezésre és regenerálódásra sincs tér. Marad a hamari haszonvétele, a moralizálgatás nélküli siker, a flexibilis alkalmazkodás, a célracionális távlatokkal eszköz-értékként számoló pragmatikusság. Legyen szó akár politikáról, hitről, eszmei irányokról, népszerűségről, normákról vagy értékekről...

S épp ez az „egynapélő” emberi stratégia teszi lehetővé, hogy a mai sikert vagy a gyors és kíméletlen tempóval, vagy a múltba merengő érzülettel vészeljük át. A kollektív történelem a tartós érdek- és értékközösség fikciójára épül, nem pedig a napi hajcihőre; a mai globális piac nem lírázik azon, ki a lelkes, ki a becsületes, ki a jólélek: a sztenderdizált világ szinte azonos terekben azonos árucikket kínál szinte mindenkinek, így a helyhez és múlthoz, emlékekhez és értékekhez kötődő „termékek” (mint például a lelkiismeret, a ragaszkodás, a hovátartozás, az értékek és normák rendszere is) „haszontalanná” lesznek ebben a sodrásban, a helyekhez és élményekhez lecövekelt lelkek a semlegesség színtelen tónusába süppednek, s elszárgul fölöttük a „korszerű”, a „sikeres”, az „innovatív”, majd egyre jellemzőbbé válik, hogy már a kollektív emlékezet tárházai sem maradhatnak a történő történelem alapjai vagy részecskéi. Ebben a „felületi rekonstrukcióban” tehát, amely átírja, újraépíti a múltat vagy elszínteleníti a jelent, semlegessé, „haszontalanná” válnak a megkülönböztetések, az összehasonlítások, elsilányul a különbségtétel és a minőségi másság rangja is. Mit várunk akkor a jelen történelmétől, a múlt értékelésétől, a mérlegelő megkülönböztetéstől...?! A sztenderdizált kínálat és fogyasztás mindenütt a világon kikezdi a helyi jelentéseket, ahogy az újfajta élethelyzet vagy korosztályi élmény is kikezdi a közszájon forgó, régi közös történeteket, a tudás piac egykori termékeit, vagy a transzcendentális vagy emlékezeti piac kínálatát is. Emlékezni immár haszontalan, sőt „destruktív”, káros, vagy szélsőséges esetben szinte közveszélyes is lesz...

A történelem-nélküli nemzedék felnövekedése, a történelmi ismeretek, belátások, megértések és kérdések „sötét” világától távoli generációs életélmény emiatt nemcsak tömegesé válik, de annál is súlyosabb, „belülről omlasztó” természetű jelenség lesz. Erre mint átélhető hiányérzetre úgy is lehet utalni, mint korosztályi csökevényességre. Adott szempontból (korosztályi, urami, ideológiai, stb. oldalról nézve) az is – de persze mint tünemény nemcsak panaszra okot adó ártalomként fogható fel, hanem az adott korszak áldásaként is. Nemzedékek szabadulnak meg ugyanis a múlt cipelésének nyűgjétől, a hasonlítás kényszerétől, a tisztánlátás igényétől, a megértés kalandjától. Simább, problémátlanabb lesz talán a jövőjük is. Ha... Ha az lesz, s ha nem épp a közös emlékezet hiánya teszi majd közösen emlékezetmentessé, kíméletlenül pragmatikussá, szimplán haszonelvűvé épp Őket, akik jobb jövőjéért a múltbéli nyüzsgések többsége zajlott... A moderni-

tásban totálissá lett folyamatos idő a rugalmas átélést hozta: „ne kötelezd magad, ne keveredj bele, gondolkozz rövid távon...!”, s ahelyett hogy fölhalmaznál, építenéd a családi otthont, és hiányozna az idegenek szomszédsága mint környezet, inkább ne engedj az elfogultság készítésének, az informális tereknek vagy a múltba révedő értékeléseknek, hozd meg helyette a minimális áldozatot, melyet a döntési hatalom kíván, s élj látszatra függetlenül mindettől, amennyire csak tudsz...!

A kollektív tudás számára a társadalmi többség szegénysége, kényszerített létmódja, gyökértelességét hovatartozása ugyan a túlélés egyfajta eszköze, de egyúttal gyanús, bizonytalan és főképpen „vegetatív” tudás-szint, labilis tudások és kevés hipotézissel ellátott meggyőződések halmaza. A válságban lévő kultúrák gyakran az újrakeresésen és az új módon lehetséges felhasználáson alapulnak. Ezeket a folyamatokat a poszt-szocialista államok politikai átmenetében kritikus vagy tartózkodó állapotot kialakító lakói használták fel húszéves harcuk során. Mintegy újrahasznosítják a politikai-kommunikációs technológia kultúrájának hulladékát, a történelmi idők átmeneteit, melyek hozzásegítik ahhoz, hogy a dolgok értelmet, újjelentéseket kapjanak, valamint ahhoz, hogy stratégiát dolgozzanak ki az élet, a történetfelfogás, a túlélés számára. Így a többség nemcsak egyszerű túlélő, hanem a história újraalakításának is fontos része, személyes főszereplője

lett. Főszereplője saját történelmének, mely immár nem része a közösnek, csakis annyiban, amikor e találkozás elkerülhetetlen. A magántörténelem, vagy a köztörténet magán-elbeszélése átvette helyét a diktatúrák utáni történéseknek. Talán nem is haszontalanul: mert ha nem (marxista módon) „nevetve szabadulunk meg történelmünktől”, még fennmaradó lehetőségünk, hogy individuális históriával magasztaljuk föl a meg nem történtet, a reménybelit, a jövőre esélyeset, a virtuálisat vagy a múltat tagadót akár.

Esetleg annyit tényleg elveszítünk ezzel, hogy közössé legyen a történelem... De ha elnyertük a jogot, hogy erre legyintsünk, vagy a készítését, hogy össze akarjunk hasonlítani, még lehetünk sikeresek is e téren. Legfőleg majd a történészek későbbi korokban átírják és százalékokba foglalják élő jelenünket, az „emlékezet nélküli kultúrát”, hogy ne kelljen árnyalt jelentéseiben minden sorsot egyenként megismerni és megérteni...

A kulturális tudás, avagy a tudás-kultúra titkai

Esetről esetre, életvilág és közös emlékezet közötti mezőben kellene hát a megismerés és megértés gyakorlatára is kitérni, egyedek és tömegek rutinjaira, melyek átalakulni látszanak a rendszerváltozó évtizedek során. Írásomban, mintegy szemléletmódot illusztrálva, egy történelmi súlyú és jelentésterű képződményre fókuszálva

arra teszek kísérletet, hogy ez emlékezetmunka fontosságát ne a história „diplomáciai” magasából vagy méltó idői távolságából húzzam alá, hanem az élő társadalomszervezet egy adott állapotára tekintve érvényesítsem. Hely és emlékezet, saját univerzum és politikai konstrukcionizmus tagolja itt az összképet, közelebbről a csángókét. Megértésükhöz azonban nem elég a jelen pillanatfelvétele, hanem szükséges a Számukra valóan más, az alakuló, a Révükön is módosuló történeti kép előzményeinek belátása is. Miként Gyáni Gábor értelmezi a hasonló helyzeteket: „A helyekbe beköltöző kollektív emlékezet szükségképpen újradefiniálja a történelmet: az emlékezetben tartott múlt ennek eredményeként tudományból szociális, valamint kulturális tudássá és gyakorlattá alakul át, ami identitást teremt. Amikor a hely birtokba veszi a maga múltját, megkonstruálja a maga történelmét, univerzumot hoz létre” (Gyáni 2008). Nem véletlen tehát, adja tudtunkra, hogy a „kommemoratív emlékezet döntő referenciája az origóhoz kapcsolódó kultikus viszony”, ehhez pedig akár rang, presztízs, jogi státus megszerzése, kiváltásos helyzet vagy mitikus előkép is elegendő. Olyasmi tehát, amelynek minden helyhez, minden emberi közösséghez („kis történelem”), minden „képzelt közösséghez” (mint „nagy történelemhez”) is közeli viszonya van: „A helyi identitás megteremtéséhez és ápolásához elengedhetetlen helyi tudás, lokális történelmi tudat számos specifikus vonást mutat a nagytörténettel összefüggő tudáshoz és tudathoz képest. Ennek részben az is oka, hogy a helyi történetet megkonstruáló racionális megismerés a nemzeti történetíráshoz viszonyítva fejletlenebb intézményes keretek közt kénytelen működni. S még ha történetírói igénnyel beszél is el adott hely (település) múltját, az így megszerzett tudás kanonizálásának és elterjesztésének láthatóan csekélyebb a lehetősége, mint a nemzeti történeti narratívának. Már csak azért is, mert nem kerül be a kötelezően előírt iskolai tananyagba, ezért kevesen is tudhatnak róla. Ráadásul a helyi múlt képe többnyire töredékes: nem csak a történet kezdete vész gyakran teljesen homályba, hanem olykor még a későbbi etapok is roppant hiányosan fűzhetők fel a kronologikus és lineáris történeti elbeszélés vonalára” (Gyáni u.o.).

A csángók világát és életvalóságát kutatói tapasztalatom szerint kitartóan, régóta és látszólag makacsul veszi körül az a bizonytalanság, mely hollétüket, hogylétüket, identitásukat, vallásukat lengi be a kívülálló pillantása révén. A kérdésre tehát, hogy miként alakulnak aktuálisan a csángók érdekérvényesítési, oktatási, megélhetési, kulturális, vallásgyakorlási, foglalkoztatási vagy egészségügyi gondjai, csakis felszínesen lehet válaszolni. Felszínes válaszokban persze meg lehet fogalmazni drámákat, „végjátékot”, szélsőséges megoldásokat, kihalást, fenyegetést vagy fenyegetettséget, stb. – de ezeknek nem látom értelmét, csupán politikusok érvelésébe illenek mint fegyelmező érvek. Emberközeli képet alkotva viszont egyrészt a megoldások sokfélesége a szembeszökő, melyekkel kísérleteznek az érintett populáció egyedei-családjai... Minél több a kérdés és a mérlege-

lendő aspektus, nyilván annál riasztóbb az összkép. Nem véletlen ezért, hogy a napi sajtó, a publicisztika vagy a határon túli magyar policy-k némelyikének rájuk irányuló tekintete elsősorban a szaporodó gondokat, az elbizonytalanodás fokozódását, a kiútkeresés reménytelenségét és az elesettség elterjedését (időszakos hangulatokban még erőteljesebb drámáját is) hajlamos kiolvasni a feltételekből és történésekből. Mindezek révén tehát a kollektív emlékezet sajátos konstrukciója készül, hibrid műfajban, hisz egész víziójában nem kimondottan csak a csángóké, hanem épp annyira a jelen kortörténetét idegenből konstruálóké is. A „Kis Történelem” a „Nagy Történelem” részévé lesz, de csupán az erőhatalmi történetmesélés oldaláról tekintve – a saját narratívák ennek nem mindig kívánnak megfelelni, s védekezési terepük nemegyszer épp a személyes lét, a magánerejű belátás, a személyessé tett köztörténeti elbeszélés lehet. Utóbbinak szinte velejárója az igazgatási terület-átrendezés és határátalakítás verbális vagy formális erőszakával szembeni ellenézés, dac, szolgálatmegtagadás vagy dekonstrukciós állásfoglalás.

Ezzel a Nagy Történelmet alkotni kész kisajátítási szerepkörrel szemben ugyanakkor éppen az érdekérvényesítésben komoly változások, „haladás”, látványos trendváltozás tapasztalható (természetesen nem a hétfalusiakról, hanem a moldvaiakról szólva). Ezek egyik aspektusa a kisebbségi lét egyik kulcskérdése: az oktatás és a nyelvhasználat. Vannak már/

még magyar nyelvű alternatív osztályok, a „hiánykérdés” sürgőssége lekerült a napirendről. Ám korántsem bizonyos, hogy véglegesen, és messze nem hihető, hogy a munkaerő-politikai mozgásokkal, a migrációs potenciál változásával ez nem alakul át (vagy vissza). Ennek oka részint az önszervező erők érdemi térnyerése, a helyi igazgatási érdekkörök lobbitevékenysége, valamelyes „europeizálódás” környezeti hatása is, részint a lokális politikai szereplők aktivizálódása, amely a sajtó és (talán) a nemzetközi közvélemény hatására látszólag megnyugtató helyzetet teremtett. Ennek garanciái azonban nem okvetlenül vannak meg, amire helyi válasz a fiatalok külföldi (elsőik között is magyarországi) munkavállalása, elmozgása, ennek pedig hatása lehet a fiatalabb generációk utánpótlására, iskolai osztálylétszámok változására. A magyar kormányzat lehetséges stratégiai befolyása lehetne árnyaltabb: nem elegendő a korábbi célhelyzet változását figyelembe venni, vagyis nem az „alulról” építkezést szorgalmazni, hanem hosszabb távú prognózissal a jövőt tervezni, ezen belül is például a tanárok képzésére koncentrálni kellene. Előképként érdemes utalni a csángók 1947 utáni magyar nyelvű oktatására, amikor valósággal elfogytak a tanárok, akik Erdélyből mentek volna Moldvába tanítani – s ez a helyzet megismétlődhet ma is, bár a körülményeket összehasonlítani sem lehetne.

Az akkori és a mai helyzet párhuzamait keresve, át lehet látni, hogy a csángókérdésben a felelőtlen elgondolások nem okvetlenül a központi hozzáállást jellemezték csupán, hanem a helyi adminisztrációt legalább annyira. Főként a régi, bevált „gárda” nehezíti a változások intenzifikálódását – érdemes példaként utalni Dumitru Zaharia cikkeire a *Desteptarea* című bákói napilapban, aki mint a Román Állami Levéltár bákói részlegének volt igazgatója majdnem harminc éven át, és mindmáig szellemiségében még azt a kort idézi, amikor a csángók asszimilációja állampolitikai érdek volt... Ennek persze „szövegkörnyezetében” jelen volt a hetvenes évek közepének belbiztonsági hangulata és állampolitikai érvelése, amikor a Vatikán és a külföld előtt bizonyítani kellett, hogy a csángók római katolikusok... Midőn Dumitru Martinas könyvét újra előveszik a naftalinból, ez a régi kísértet járja be ismét Romániát...

Ezenközben még román levéltári forrásokkal is bizonyítható, hogy a csángók erősza-kos asszimilációja az egyház érdekeit szolgálta, ezt a papság maga kezdeményezte, mert ahogyan a zsidóknak, ugyanúgy a csángóknak sem volt egyenrangú állampolgárságuk. Kogalniceanu fejedelem megoldási kísérlete jelezte, hogy az addigi joggyakorlatban (állampolgársági törvényben) és választójogban kodifikált állampolgársági rang csak az ortodox vallásúak számára volt teljes értékű. Épp ezért nem volt véletlen, hogy a iasi római katolikus püspökség (bizonyos engedmények fejében, amilyen a föld, erdő tulajdonlása volt) készsággel lemondott magyar nyelvű híveinek egy részéről – ennek minden következményével nem okvetlenül számolva. (Erről részletesebben a témakörrel tartott budapesti Teleki Téka konferenciáján elhangzott előadásom, továbbá néhány kisebb reflexióm szólt, lásd az elektronikus hivatkozások között 2004, 2006).

Mindezek alapján, amennyiben a magyar kormányzat a csángó-kérdés hosszabb távú megoldását tervezi, jelenleg főként gazdasági, megélhetési-túlélési kérdésként kell kezelje a fölmerülőket. Ez természetesen túlmegy azon, hogy kisebbségpolitikai és gazdasági innovációs kihívás helyett kizárólagosan „magyar ügyként” kezelhető legyen a csángók helyzete. Túlmegy tehát a nyelvhasználat politikáján, a követelések és feltételek hatásain, a pusztán „kisebbségvédelmi” kérdésként tematizálható aktuálpolitikán. Befektetések, megélhetési bázisok, innovációs mikrostratégiák szükségesek a tervezésben, nem elegendő a kulturális autonomizálódás vagy a nyelvi jogok biztosíthatóságának kieszközlése. Már csak azért sem egyirányú vagy egylényegű a folyamat, mert a „magyar ügyként” kezelt kérdések nem érnek el (vagy fel) a Vatikán magasába, ahol a döntő szavakhoz áldás is járulhatna. Az egyház azonban nem fog máról holnapra lemondani eddigi stratégiájáról, s más álláspontot elfoglalni, mint a korábit, amelyet megtagadnia nem ésszerű. E tekintetben Josif M. Pal és mások munkái mindig is valamelyest hivatkozási alapot fognak jelenteni a csángók eredete, nyelvi fejlődéstörténete, stb. szempont-

jából. Ezért praktikusán túl kell lépni ezen a nyelvtörvény-vitán, ki kell szakítani a közvitéből a csángók eredet-kérdését, ami nem valamiféle „lemondást” tükröz, hanem a kor szavának meghallását inkább, hisz 500 év múltán már egyáltalán nem az számít: magyarok voltak-e a csángók, vagy sem... A „kiszakítás” ugyanakkor ne jelenthesse a „cserbenhagyás” gesztusát – ez roppant fontos komponens! A kollektív emlékezet építése terén pedig ez fontosabb, mint a statisztikai lélekszám vagy az egyházi vezetés deklarációi, kanonikus vitái és öntöm-jénező szereptudata.

A nyelvkérdésben is volnának természetesen lehetőségek, hisz talán nem lenne megoldhatatlan a Duna Tv és a Román Tv magyar adását románul feliratozni, amelynek segítségével a közölt tartalom fordítására, a magyar nyelvi jelentés megerősödésére kerülne át a hangsúly, és szinte nyelvlecke-szerűen tanulhatnának magyarul ennek révén. A csángó gyerekek – éppúgy mint szüleik –, nem szívesen szabadulnak meg otthonuktól – ezáltal lehet, egy új nyelvi tudat részesei lennének, de a nyelven túli identitás-elemek éppúgy, mint a túlélési technikák ettől még nem lennének elfogadhatóbbak. Számukra a szülőföldi környezet a kikerülhetetlen jövő része (amennyiben nem menekülni, migrálni próbálnak ennek következtében), ezért felzárkóztatásukhoz éppen a biztos román nyelvismeret a minimális szint, erre azonban már épülhetnek akár nyelvi és kulturális, nevelési és életvezetési oktatási-pe-

dagógiai stratégiák is, épp olyanok, mint a magyarországi roma népesség gyermekeinek oktatásakor, kollégiumi környezetben, ideális feltételek között, saját kulturális miliőre építve. Egyfajta „láthatatlan kollégium” lehetne ez, időleges bentlakás az „élet iskolájának” kezdetei idején... Vagy nyári egyetem formájában, melyet nyaranta meg lehetne szervezni, együttműködésben más nyugati (pl. finn) egyetemekkel. (A finn érdeklődést is ki lehetne használni – ha már az ET-jelentést a volt finn művelődési miniszter írta...).

A közelmúlt néhány évben a csángókkal összefüggő fontosabb fejlemények, továbbá ezek politikai és gazdasági leágazásai még mindig érvényben vannak hatásukat tekintve (amilyen példaképpen a magyar iskolák körüli huzivoni volt, vagy a magyar nyelvű mise szolgáltatása), de ezek mára a közelmúlt aktualitásai maradtak, nem többek. A helyi hatóságok kísérlete az alternatív iskolával ill. osztályokkal ugyancsak ilyen törekvés volt, ennek ügyviteli nehézségeit már kezelni tudják – de ehhez talán kellett a külső nyomásgyakorlás is, Viorel Hrebenciuc közbenjárása a bákói helyi közigazgatásnál és másutt, aminek erőhatásai és következményei korántsem vezethettek egyetlen generáción belüli változáshoz, sőt a központi döntéshozók egyöntetű jóváhagyására sem számíthattak. Belátva a nehézségek számosságát, ugyanakkor keresve a nehézségek feloldási kísérleteit is, annyi hangsúlyosan ki mondható, hogy a nyelvi helyzet megol-

dása nem lesz kézenfekvő, minthogy ebbe kívülről, politikai célokkal és programokkal belenyúlni nem érdemes... A magyar nyelvű mise kérdése örök szimbolikus küzdelem és tét tárgya – de szükségképpen nem lesz bevezethető általánosságban egészen addig, amíg a helyi politikai erők és a Vatikán apparátusa nem lesznek képesek egyezkedni, vagy ameddig ugyanez a kérdés be nem kerül a téttek és játszmák újabb köreibe, kiérdemelve a Vatikán figyelmét, amely képes lenne egyéb politikai célok okán a iasi püspökséget utasítani a helyzet európaias rendezése érdekében...

A csángókkal jelenleg összefüggő egyéb releváns körülményekről csupán röviden, említés-szerűen szólva, annyit mindenképpen jelezni kell, hogy a csángóság helyi nyomora és szegénysége köztudottan magasan áll a romániai átlag fölött (igaz, a két székely megye némely vonatkozásokban még meg is előzi a „Csángóföldet”). Roppant magas Bákó megye lakosságának külföldi munkavállalása (mintegy 80 % körül van), ami visszahat a helyi problémák megoldásában vállalt nyomásgyakorlásra, az érdekerők közösségére, a célok és tervek kibontakoztatásának mikéntjére, valamint az egész „csángókérdésre” és alkufolyamatra is. Az olasz vagy izraeli csángó munkavállalók egyre csökkenő érdeklődése és motiváltsága lassan már olyan folyamat jele (legfőbb jegye), amelyben az egyház által segített külföldi munkavállalás már-már burkolt migráció-erőltetésnek, a kizárás legitim és árnyalt megvalósításának kihívásává válik. Megannyi érintett család vagy munkaképes kereső épp az egyház segítségével helyezkedik el, a helyi lelkész gondozására vár, az Ő segítségével reménykedik döntéshozatal előtt. Ebben a bizonytalanságban, vagy épp az egyházi milióból való önkéntes „ex-clusióban”, időleges amnéziában mégis nagyon fontos lehet a helyi pap véleménye, az egyház presztízse is. Az európai szinten mérve „elmaradott” népcsoport, amely fölöttébb szegény is, fokozottabban kiszolgáltatottá lesz az egyház hatásától, szinte „utolsó kapaszkodó” vagy a menekülésre készítő vállalkozási merészség utolsó cseppje lesz számára az összetartozás szimbolikus közösségének válasza a modernitás hatásaira, a migrációs nyomásra és a kultúraközi tanulásra. A rurális gyökerek, a nehéz megélhetés mentális szférája, a helyi zárt közösségek nehézkes nyitási hajlandósága főszerepet ad a pap felfogásának, s megítéli magát a papot is, aki ha ellene van a magyar nyelvű misézésnek, akkor azonnal megfélemlítő hatást vált ki. E hatások ellensúlya, a magyarországi aggodalmak levezetésének méltó formája is a kényszerű migráció, a nyelvvesztés vagy nyelvi inkompetencia, a tájékozatlan és kárvallott sorsra kényszerített emberek mikrostratégiája... – s ez így marad mindaddig, amíg az európai vagy a globalizációs hatás érvényesülni tud...

A csángókérdés mindazonáltal nem a legsúlyosabb viszonylat Romániában. Csupán egyike a korszak kihívásainak – melyre a csángóknak mindig is megvoltak a maguk „ellenstratégiái”, válaszai. Viszont éppen azért, mert ezek kezelése nem pusztán „Románia

belügye”, s ugyanakkor nem is „magyar ügy”, sőt mégcsak nem is az Unio problematikája, talán érdemes lenne hangsúlyozni, hogy az érintettek köre, a csángók java többsége érdekelt a megoldásban. De nem abban, amely ellene érvényesül, hanem abban, ami Érte...

Az azonban, hogy a kulturális adaptáció, az asszimiláció, a migráció vagy a kollaboráció érvényesül-e inkább ebben a történelmi közegben, nem kis hányadában a kulturális tudás és tudáskultúráról formált közpolitikai fogalomrendszer révén kerül mérlegelésre. Ennek itt két momentumát kell kiemelnem (anélkül, hogy kellőképpen részletezném, vagyis leginkább a kulturális emlékezeti momentumra fókuszálva): a kultúra mint tudás és a tudáskultúrának ehhez a helyi mikrovilághoz vagy térségi tudatszférához való viszonyában tapasztalható asszimiláló hatásokat elsőként, majd a mindezt szélesebb mezőben körülölelő titokvilágot, amely a rendszerváltások látszatvilágos szféráit jellemzi: a politikai tudástermelés egyik rejtett tartományát, a titok mint politikai eszköz használatát körvonalazva.

Moldvai katolikusok: a Vatikán és a Szekuritáté között

A moldvai katolicizmusról beszélve nem tekinthetünk el azoktól a történelmi tényektől, amelyek az utóbbi hét évszázadban e közösséget érintették. Tízévnnyi levéltári kutatás során – különösen az utóbbi

három évben – Bukarestben olyan dokumentumokat találtam, amelyek új, érdekes adalékokkal szolgálnak a romániai katolicizmus történetéhez. Egyúttal világához is – de ez talán már nem a történet-, hanem a politikatudomány újfajta megközelítésmódjait és megértő attitűdjét jellemzi újabban.

A moldvai katolicizmust három olyan jól elkülönülő szakaszban lehet vizsgálni, amelyek befolyásolták a katolikus egyháznak a hivatalos vezetéshez, illetve a hívekhez fűződő viszonyát. Az első nehéz időszak a Vatikán moldvai missziójának kezdeteitől az 1848-as forradalomig tart. Erre a viharosként jellemezhető időszakra a különböző társfelekezeti kongregációk (obszerváns vs. konventuális) belső harca nyomta rá bélyegét az ortodox egyház kinyilvánított ellenségességének hátterében. A missziós munkát az is nehezítette, hogy a fejedelmek sűrűn váltották egymást a török és más birodalmak ellenőrzése alatt álló Moldva trónján. A második szakasz az 1848 utáni évtizedben kezdődik, és a kommunisták hatalomra kerüléséig tart. Ezt az időszakot a minorita rend uralma jellemzi a moldvai misszió történetében. A katolikus egyház státuszának elismerése jelentős engedménnyel történt a nacionalizmus ideológiája mentén. A közel egy évszázados szakasz, amelyen a román függetlenségi háború és a két világháború is nyomot hagyott, ultranacionalizmusba torkollott, gyakran szervilizmus által kísérelve. Ennek egyetlen nagy vesztese a csángó

közösség volt. A harmadik szakasz, az asszimiláció jellemzése előtt egy kisebb kitérőt kell tenni a csángóság helyzetét megvilágítandó.

A csángók és a katolikusok közé gyakran egyenlőségjelet tesznek, akarva vagy akaratlanul. Tudni kell azonban, hogy a moldvai katolikus hívek egy részét a csángók alkotják. Akik ezt összemossák, tulajdonképpen szándékosan próbálnak leplezni egy történelmi igazságot, hogy elfedjék a csángók beolvasztására irányuló összehangolt akciót. Fontos párhuzamot vonni egy másik, hasonló helyzetben levő közösséggel. Több mint kétszáz évvel ezelőtt a jelenlegi Románia területén megtelepedett egy vallási közösség, amely elszakadt az orosz ortodoxiától. A történelem során az ortodox egyházból senki nem mert behálózni és asszimilálni a lipovánokat – róluk van szó –, pedig az ortodox egyházban a nacionalizmus a négy evangéliumra alapul. Az egykor 15-20 ezer lelkes menekültcsoportnak jelenleg közel ötvenezer híve van, kizárólag a természetes szaporulat eredményeként.

A katolikus csángók viszont, akik egy régi magyar dialektust beszélnek, a 19. század elején mintegy 18 ezren voltak az akkoriban Moldvában összeszámlált 32-33 ezer katolikus közül. Ezt a közösséget, a csángók és románok mellett kis számban lengyel, cseh, olasz, orosz és német katolikusok is alkották. A moldvai katolikus közösséget ma több mint negyedmillió hívő alkotja. A legutóbbi népszámlálás adatai szerint közülük csak 1500 a csángó. Ennek ellenére a katolikus egyház közleményei azt hirdetik, hogy Moldvában 250 ezer katolikus él – kizárólag románok. Félretéve a természetes szaporulat és a demográfiai mozgások kérdését, a csángók asszimilációját, elrománosítását célzó akciónak vagyunk tanúi.

A moldvai katolikusok története második szakaszának jellemzője a főleg az ortodox egyházzal folytatott állandó harc a romániai felekezetek sorában elfoglalt második hely megszilárdításáért. Ez a harc nem mindig ortodox (vagy katolikus) eszközökkel folyt. Az 1918-as egyesülésig a stratégia egymás kölcsönös vatikáni és hatósági feljelentésére alapult. Ezt követően, és különösen a Konkordátum 1929-es aláírása után a katolikus egyház betagozódott a két világháború közti időszak ultranacionalista áramlatába – ezt bizonyítja egy sor dokumentum, de a „Presa Bună” kiadó kiadványai is (1928), s mint tendencia átvezet a harmadik szakaszba, az asszimiláció időszakába, a magyar nyelven beszélő elem semlegesítésének folyamatába, ennek kezdete egybeesik a kommunizmus romániai uralmának kezdetével. Tíz-tizenkét év után, miközben a rendszer üldözte a vallási felekezeteket, valamelyest javult a kommunista államvezetéssel való viszony. Igaz, hogy az ortodox egyház kiváltságos helyzetben volt, csak azokat a papokat börtönözték be, akik a legionárius mozgalommal, vagy a történelmi pártokkal szimpatizáltak.

A harmadik időszokról szóló dokumentumok szerint a katolikus egyház jelenlegi

helyzetét három tényező befolyásolta: a *Vatikán*, a romániai, illetve a moldovai *katolikus klérus*, valamint a *Szekuritátéra* támaszkodó kommunista hatalom. A második világháború utáni a Kelet-Európával való viszonyában a Vatikán közvetlenül ütközött a kommunista ideológiával, amelynek doktrínájával határozottan, érvekkel szállt szembe, már a Szovjetunió létrejötte óta. Romániában a Konkordátum bukaresti részről történő egyoldalú visszamondása, a görög-katolikus egyház törvényen kívül helyezése, több száz katolikus pap elítélése nyomán a Vatikán veszélyben látta térségbeli érdekeit. A kapcsolatok működtetése érdekében a Vatikán kompromisszumok elfogadására kényszerült, és engedményeket tett a Romániával és a szovjet tömb többi országaival fenntartott kapcsolatokban. Mindez persze a Szovjet Kommunista Párt 20. kongresszusát követő ideológiai lazítás (desztalinizáció) hátterében történt.

A Konkordátum érvénytelenítése után a romániai katolikus egyház vezetésében pánikhangulat alakult ki a minden egyházban ellenséges ügynököket látó ateista és a KGB-s politikai rendszer fenyegetése nyomán. Egy másik fenyegetés az ortodox egyház részéről jött, amelyet zavart a „katolikus enklávé”. Miután birtokba vett több mint nyolcszáz görög-katolikus templomot, a román ortodox egyház doktrínájában újra feléledt a katolikusok elleni nyílt harc – immár a hatóságok támogatásával.

A kommunista állam veszélyforrásnak

tekintette az egyházat, a törvényhozó és a végrehajtó hatalom, illetve a Szekuritáté segítségével próbálta uralni a helyzetet. Míg az egyházak jogállásáról és a kultuszügyi főosztály hivatalos tevékenységéről szóló jogszabályok ismertek, az aprólékos megfigyelések titokban zajlottak. Hogy megszerezze a hatóságok által kért információkat, a Szekuritáté a klérus egészét, de a hívek közösségét is megfigyelés alatt tartotta. Az állambiztonság szemmel tartotta az egyház teljes tevékenységét, a vallási ceremóniáktól a Vatikánnal fenntartott kapcsolatokig. Az eredményes munka érdekében a Szekuritáté a klérus soraiból is beszervezett informátorokból álló aktív és nagy létszámú hálózattal dolgozott. A Szekuritáté irattárának dokumentumai szerint minden negyedik papot (*kultusz-kiszolgálót*, ahogy a biztonsági szolgálat meghatározta) „forrásként” vagy „minősített informátorként” szerveztek be. Ez a rendszer mind az ortodox, mind pedig a katolikus klérus esetében működött, attól függetlenül, hogy erdélyi magyar, vagy román papokról volt-e szó.

A háború utáni rendszerváltás Romániában is a váltások és változások rendszerébe illeszkedett. Eleinte a bebörtönzött papokat szervezték be, nyomásgyakorlással vagy ígéretekkel nagy számú nyilatkozatot sikerült begyűjteni a szabadulás utáni együttműködésről. 1964 után az együttműködési nyilatkozatokat önkéntes alapon írták alá, ezek nagy része előjogok (külföldi utak, jobb parókia vagy tisztség,

személyes, vagy a parókiának kedvező anyagi előnyök) ígérete ellenében született. A teljes igazsághoz tartozik, hogy a KGB mintájára felépített és kiképzett Szekuritáté nyomást gyakorolt ugyan a klérusra, de a papok közül is sokan – emberek lévén – leszakították a tiltott gyümölcsöt.

Nincs szándékomban vadászatot indítani az informátorok ellen. Sikerült azonosítanom közel nyolcvan százalékuk valódi identitását, személyes adataikkal, felszentelésük évével együtt, magyarokat és románokat egyaránt. Nem vagyok ítélőbíró, tetteikért ők a felelősök. A jelenség kutatása a fontos, amely a moldvai csángók eltűnéséhez vezetett. Merthogy itt *eltűnésről* van szó. Ezért pedig moldvai katolikus egyház a hibás és felelős, amely az utóbbi százötven évben a csángó közösséget is pasztorálta. Történt mindez a Vatikán hallgatólagos beleegyezésével, a rosszul értelmezett nacionalizmus háttérével, a 20. század utolsó szakaszában, a hivatalos vezetés és a Szekuritáté aktív részvételével.

A moldvai katolikus egyház csángók eredetéről szóló referenciamunkái – Iosif M. Pal és Dumitru Mărtinaș művei is – könnyedén megcáfolhatók. Mi több, adatok tanúskodnak arról, hogy Mărtinaș munkája (*Originea ceangăilor din Moldova, Editura Stiintifică și Enciclopedică, București, 1985*) a Szekuritáté 0544-es katonai alakulat és a félretájékoztatóval foglalkozó D-osztályának műve, nyilván vagy feltehetően néhány egyházi vezető hozzájárulásával.

Az egyik „forrás” jelentésében arról számol be, hogy Petru Gherghel iași-i püspök azt mondta Mărtinaș könyvének egyik kiadójáról, hogy ezredes. Azt hiszem, ez önmagáért beszél. A Szekuritáté beavatkozott a hazai helyzetbe (a Tatros és Szeret fedőnevű műveletek révén), de külföldön is dolgozott: téves információkkal félrevezette a Nyugatot, illetve a Vatikánt, ahol például a „Montázs” fedőnevű akcióban részt vett a Szekuritáté valamennyi részlege, a kultuszügyi főosztály, valamint tizenöt magas rangú egyházi forrás is.

Harminc éven keresztül jelentett rendszeresen Bogdan, Ovidiu, Lucian, Puiu, Dinescu, Deleanu, Claudiu, Lespezeanu és további kétszáz „forrás”, valamennyiszer olyan esemény történt, amely sürgős beszámolót kívánt. Ha egy forrás – például Costel – esetében a dokumentumokban nem szerepelt a valódi személyazonosság, elegendő volt megnéznem egy jelentésben, hogy a forrás X pappal együtt ekkor és ekkor Y papnál járt látogatóban. Így könnyedén kideríthettem, kicsoda Costel.

Ugyanakkor volt egy kétes és titokzatos szereplő, aki gyakran feltűnt a Vatikán, a romániai katolikus klérus, illetve a Szekuritáté kultuszügyi főosztálya háromszögében: az ultranacionalista Iosif Constantin Drăgan. Közvetítőként való feltűnése a hetvenes években szoroson kapcsolódik a Szekuritáté katolikus kérdéskört érintő műveleteinek felerősödéséhez.

A Szekuritáté dokumentumai a következőket bizonyítják:

1. Hogy megmentse a romániai katolikus enklávét, a Vatikán lemond a görög-katolikus egyházzól, valamint a moldvai csángókról, a magyar nyelvű mise iránti igényükkel együtt;
2. A kommunista hatalom a Szekuritáté támogatásával, különösen 1976 után, az új nacionalista-kommunista irányt követve elfojtja a csángók valamennyi kérését, és megtagadja a Vatikánnal folytatandó tárgyalásokat a görög-katolikus egyház hivatalossá tételéről;
3. A bukaresti és a moldvai érsekség folytatja a csángók asszimilálását, akár csak a kommunizmus előtt – az egyetlen újdonság, hogy a klérus jelentős része együttműködik a Szekuritátéval. Sokan közülük ma is aktívak.

Ez a felfogás, sajnos, 1989 után is érvényes maradt. Annak ellenére, hogy elkészült az 1521/2001-es Ajánlás, Tytti Maria Isohookana-Asunmaa finn európai parlamenti képviselő abszolút semleges jelentése, amelyben utal a csángók helyzetére, és amelyet 2001. május 4-én mutatott be 9078-as iktatószámmal.

A rendszerváltások nem a naptárakhoz kötődnek, nem a határok lebontásától függenek csupán, vagy talán még csak nem is a politikatörténeti értelemben vehető külpolitikai függésektől. Hanem a vált(ozá)sok övezte jelentésmódosulásoktól,

struktúra-átalakulásoktól és modellvariánsoktól mélyen távoli, politikai kultúrába és mentális hagyományba betonozott transzformációktól sokkal inkább. A közösségek emlékezete, az emlékezetközösség szereptudata, a kollektív memória épp ezért a legnehezebben ölt új formát, a legnehezebben felejt az anómia veszélyét elkerülve, s talán még ritkábban bocsát meg a kegyeletes tónusú felmentések jegyében. Mert a kollektív emlékezet egyúttal a belső tartalom, a tudás és tudat támoszlópa, a meggyőződés és erő, feladattudat és szerepkészletek éltető energiája is. Talán legfőképpen ezért nem válik a kulturális tudás a tudáskultúra titkainak fölfedőjévé – akkor sem, ha körötte változott a rendszer, a politikai berendezkedés, a feltételek együttese...

Változna a rendszer? Melyik? Mikor? Miért és hogyan?

(Egy emlékezetkultúrát megörökítő kiállítás margójára)

A rendszerváltások sűrű és sötét éjszakák... Meneküléssel, lövésekkel, hullákkal, érthetetlenül elszabadult erőszakkal és menthetetlenül föltámadt igazságtételi gerjedelmekkel. Lehet ezeket a „hosszú kések éjszakáit”, a sodró és elsöprő változások, meg a puha és titkolt sunyiságok napjait, sötétségeit filmekben, képeken bemutatni, elítélni. S lehet megértő, kíváncsi

pillantások számára megjeleníteni, talányként felfogni, sorsdöntések előszelének tartani, fényes jövő jeleneként interpretálni.

A kelet-európai 1989-es szisztémaváltást megjelenítő kiállítás anyagának előkészítése közben (filmekben, fotókon, iratokban és hangüzenetekben) végtelen tömegű kényszerrel, erőszakkal, durvasággal, fanatizmussal, elszálltsággal találkoztunk. „Rendszerváltás” névvel illettek durva eseményeket, fenekedett gonoszságokkal teljes kegyetlenségeket, és rendszerek változásai keretezték a sötét börtönöket, a sötét kivégzőhelyeket, a sötét bíróságokat, sötét lelkű pártemberek erőszakosságát és kíméletlenségét is. Rendszerváltó szándék formálta az 1945–48-as megtorlásokat, az 56-os kivégzéseket, a 68-as tankokat, a 77-es alkukötést, a 81-es szolidaritást, majd 89-es a késő-szovjet birodalom európai részén a forradalmakat... De előtte és közben ugyancsak a gyökeres változtatás szándéka eredményezett kitelepítést, megfigyelést, munkatábor, laktanyafogságot, bérgyilkosságokat, kihallgatást és kínzást, ez indokolta a magánzárka belső terének ürességét, a kivégzőosztag kegyetlen szakszerűségét, s legitímálta, jóváhagyta akár tüntető bányászok vagy a kondukátor lepuffantását, és így tovább...

De ha nem akarunk ilyen „sötét legújabbkort” idéző alaptónust, amely minden oldalon egy gyászkeretbe zárt hír, esemény, fotó, közlemény, nyilatkozat, portré, stb. lenne, ...akkor föl kellene venni azt a „gyerekszemüveget”, amely piros és kék színben látja a világot, „neki való” történéseket és „ellene való” folyamatokat, jókat és rosszakat, anélkül, hogy a két kép ténylegesen összekopirozódna téri dimenzióvá. A szocializmus világi – ma még és már megint – a gyermekek (akár nagyobbak és értelmesebbek) naiv világán át látszanak...: ahogy Apukát elviszik, mert valamit mondott a kocsmában...; ahogy Anyukát nyolcszáz kilométerrel távolabbra küldik munkavállalónak, mert más a nemzetisége vagy értelmiségi...; ahogy a Duna-deltát megtöltik a papok, bűnözők, máskéntgondolkodók gulág-lakói és kitelepített családjaik...; ahogy a pártkáderek mosolyognak a kongresszuson és még aznap kivégzési papírt írnak alá...; ahogy a dicsőséges termelőmunka csak adósságállományt növel...; ahogy a cigányokat betereleik a városi blokkházba és a gyárakba...; ahogy a munkásarisztokráciának jár az üdülés a tengerparton...; ahogy a párt elvtársi légkörében récék és nyulak és őzek és madarak százait lövik le a jeles emberek vadászatain...; ahogy a gyanús külföldiek kihallgatása lezajlik, mert imperialista kémeket sejtene bennük... – és így tovább. Visszaemlékező gyerekek, tárgyakat őrző felnőttek, kiszolgáltatottá vált tömegek, minden tízre jutó négy besúgó, börtönnapló és vallomások fájdalmaiból vett idézetek, pionír-divat és farmer-tilalom, taps-csoportok és állami Dáciák találkozásai, puszkodó elvtársak és tisztelgő elvtárs-bajtársnők kontrasztja, stb., stb.

Lehetne továbbá „kiragadott időket” venni a rendszerátalakulás korszakához (vagy korszakaihoz): a munkaszolgálat ideje, az államosítás kora, a munka ideje, sportolás ideje, politikai kényszer ideje, száműzetés ideje, szervezett csoportos kirándulás ideje, kötelező újságolvasás ideje, falu- vagy üzemi gyűlés ideje, politikai idő, poszt-háborús idő, börtön-idő, „békeidő”, kisebbségi létidő, városépítés ideje, falurombolás ideje, fellendülés és terménybeszolgáltatás ideje, az idő mint a 24 óra korszakoló ritmusa, a szovjetizáció ideje, a felszabadulás ideje, királyság nélküli idő, szocializmus utáni idő, modernizációs idő, európaizálódási idő, munkanélküliség ideje, globalizáció ideje internettel és beszűkült-kitágult univerzummal, családok ideje az elmúlással, iskolák ideje a megszűnésig, szerelem ideje a vegyesházasságig, az órák arculata az idő változásában, az emberek arcmása a kultúra változásában, az öltözet változása a negyvenes évekbeli bányászegyenruhától a modern vállalkozó-menedzserigazgatók öltönyéig, a kertésznadrágtól a báli belépőig, stb.

Lehetne mindezt a térben elhelyezni. Ahol a legfontosabb változások történtek egy-egy korszakban: partizánok tere, agrárgazdálkodók tere, mocsárlecsapolók horizontja, iparvágány-lerakók terepe, városi könyvtár tere, egy buszjárat belső tere, egy párthivatal arculata, egy takarékpénztár vagy egy autó belseje, egy bálterem miliője, egy erdei tisztás egykor és most, egy híres gyógyfürdő terei, egy iskolai osztály- vagy tornaterem, egy jazz-zenekar pódiuma, egy kórházi mű-

tőszoba, egy szocialista realista festmény optimista tere, egy bányászgórus fellépése, egy állatkerti esemény közboldogsága, egy érettségi találkozó vagy brigádvetélkedő atmoszférája, és így tovább.

Keressük közben a fogalmi értékeket is az időben és térben, olyanokat, mint szerelem, barátság, béke és idilli nyugalom, biztonság, kényszer, titkosság, hűtlenség, alkotás és építés, elvszerűség és párthűség, szomszédság, népellenség, pártunk és kormányunk, nemzettudat, sztárok, megalkuvás, korrupció, siker, hatékonyság, mesehős, viccek, közellenség, kényelem, család, egészség, s így tovább.

Ezek az értékek minden rendszerváltáskor, totális átalakuláskor (vagy legalább ennek képzelése idején) megjelennek, megmutatkoznak, és reprezentálódásuk lesz utóbb egyik fokmérője, jellemvonása a történő történelemnek. Rendszert vált a kapitalizmus a feudális rendet követően – hol így, hol úgy, hol sehogy... –, majd a szocializmus a háborúba hanyatlott kelet-európai kapitalizmusok nyomán, majd a sztálinizmus kimúltával ismét, reformokkal és profilváltoztatással, túlélő taktikákkal és túlélő attitűdökkel együttesen... Már a belső reformok akarása, a szolidaritás ideje és a glasznosztj kora is valamelyes rendszerváltás, a Charta '77 és a gdanski munkás-sztrájk ugyancsak váltás szele, amilyen az 1953-as berlini és az 1956-os kelet-európai eszmélés és retorzió időszaka is volt. A nagy, korszakos váltás ideje, időpontja mégis 1989 volt, határok nyílása,

konduktorok elűzése, nemzeti alkotmányok újraalkotása, parlamentek elleni tüntetések és rendőrök elleni attackok hetei, a múlt megsemmisítésének módjai szobrok döntésével, szovjet katonák hazaküldésével, régi zászlók előcsomagolásával, rádiók és tévéállomások megszállásával, titkos iratok tengerének megsemmisítésével, börtönök megnyitásával és az éhség elhatalmasodásával...

Váltás(ok) rendszere és rendszerváltások sajátosságai tehát történelemben vesző, történelmet idéző, sőt históriát formáló természetűek. Belőlük áll az a kiállítás, melyet az Unio bukaresti képviselőtársaságának formáltunk a 20. évforduló tiszteletére - csupán pillanatfelvételeket tud felvillantani, de teszi azt azzal a szándékkal, hogy ne menjen feledésbe, ami a megerősítés révén fontosságot nyerhet. Ne legyen feledhető a szenvedők haragja, a megkínzottak sérelme, a kiszolgáltatottak reménytelensége, a kitartók bátorsága, a felkelők akarata, a menekülők izgalma, a mindmáig rehabilitálásra várók fájdalma, a mindezidáig ügyesen bujdosók vagy átfestettek szégyene. Ne legyen kérdés, hogy volt-e egyáltalán elnyomó rendszer, ahogy kérdéssé lehetett, volt-e egyáltalán Holocaust. Ne legyen békés látszata annak, ami durván kegyetlen volt. Ne legyen természetes folyamat része a méltatlanul maradt áldozatvállalás, a szolidaritás értéke, a segítség gesztusa, a pártolás ereje, a hit támasza, a remény bizalma. Ne legyen szinte kényszerű, s ezért „elfogadható” sodrása a történelemnek a korábbi rendszerek igazságtalanságainak folyamata. Ne lehessen áment mondani elszánt bűnelkövetésre, harcosan pártos elfogultságra, elhűien kegyetlen cselekedetekre, kiszolgálói sunyiságra, végrehajtói alázatra, a „jóljáró” magatartások végtelen tömegére. Ne lehessen a váltás rendszerességébe beilleszteni az állandóságok időszakának hétköznapi bűnjeit, a „hétköznapi fasizmusok” drámái után a „hétköznapi szocializmusok” botrányát, ne lehessen a váltások gyakoriságára se fogni az állandósult kiszolgáltatottságok állapotát. De lehessen méltóságot kérni azoknak, akik elviselték a váltások nyűgjeit, megszenvedték a morózus építkezés áldozatosságát, kiszolgáltatódtak a változtatók otrombaságának, az elvbaráti elvtelenséget megformálóknak, a sokarcú hitványságnak, amely a történelmet ugyanúgy formálja, mint a nagy sorsfordító pillanatok. Ezek a nagy-nagy pillanatok ugyanis napok és hetek és évek-évtizedek rendszerét feltételezik, s egyformán formálnak folyamatokat, eseménysorokat, állapotokat, múltakat és jövőket, más és más rendszereket, amelyek majd egyszer megint váltásra kerülnek vagy változtatásra érnek meg.

A rendszerváltás tehát nem köznapi, de korszakos állapot. A történelem sodrában ma már sűrűbb eseménysor, mint évszázadokkal vagy évezredekkel ezelőtt volt. De volt, itt van, és itt is marad velünk. Nem okvetlenül a folyamatos változtatás vehemenciájában. Hanem inkább az igényben, vagy még inkább az élményben és emléktanyagban, a személyessé vált történelemben. Helyek és idők személyessége épp oly sokrétű és épp oly ter-

mészetes formája a történelemnek, mint a háborúk, csaták, hódítások, válságok, uralkodóváltások, vallásháborúk vagy tengeri ütközetek históriája. A megszemélyesített, átélt történelem pedig a jelen (és vele a jövő) múltja, feledhetetlen tehát. Méltóságát fölidézni, jelentéstartalmait és formáit reprezentálni hivatott ez a kiállítás, azon túl, hogy a történő történelem jelesebb eseménysoraira utal fotók, szövegek, hangok, színek tónusaival, jelképi üzenetekkel, iskolai tananyagból kimaradó élménytárral. *Perszonális történelem nélkül köztörténet sincsen.* Sem európai, sem romániai, sem litván, sem keletnémet, sem magyar. Ezek a „nemzeti történelmek” is mindig nevekhez, vagy akár névtelen hősökhez és áldozatokhoz kapcsolódnak, velük „építkeznek”, révükön keresik legitimitásukat. A magán-történetek köztörténetté is lehetnek – akár időlegesen vagy állandósultan – a rendszerváltásokban, amelyek változási tempói szomorú ciklikussággal követik egymást legkésőbb fél évszázadonként, de sokszor negyedszázadonként is. S a köztörténeti konstrukció mellett vagy alatt megterem, gomba-mód életre kel a szubjektíve átélt történések élményanyaga. Sőt, a szuverén jelentés-tér, amelyben e perszonalizált históriának úgymond „magánérdekű” felhangjai erősödnek drámává, kiegészül a láthatatlanságok látható titoktárával is. Nemzetközi politikával s ennek okaival, ideológiákkal s ezek hömpölygésével, érdekekkel és ezeket leplező magatartásokkal, kényszerekkel s mögöttük mosolygó fegyveresekkel, vagy

titokgyártókkal és még titkosabb kilétű auktoraikkal...

Kiállításunk ezeket a rendszereket jellemzi és ezeket a váltásokat idézi. Azokkal, akik *részvevői* voltak, itt és másutt, utcán vagy mezőn, filozófiai előadáson vagy rádióriportban, templomban vagy tankok belsőjében, templom tornyára mászva vagy harckocsik elé állva, szórólapokon vagy rendőratokban, pártirodákban vagy munkatábori barakkok sarkában. Jellemzi és idézi azt is képeink sora, s maga az egész installáció, hogy a maguk nemében tömbyszerűen lecövekelt rendszerek mégiscsak összefüggtek egymással rendjük egészét, szervezettségét, titkos titkaikat vagy érdektelített vonalasságaikat tekintve, s épp így (vagy épp ellenkezőleg) az emberek érzületeiben, türelmében, merszében vagy gyávaságában is. Viszont ezek a monolit elemek halomra dőltek sorban, mikor egyiknek határai kicsit meglazultak. A „dominó elve” és a kelet-európai rendszerek „bedőlése” láncreakció volt – de nemcsak a szó politikatörténeti értelmében, hanem a változások rendszerlogikája szempontjából is, továbbá az európai közösségek felől nézve is. Kérdés emellett, milyen stabilitás vagy dőlés élteti/fenyegeti az új térbeli közösségbe szerveződött népeket? Milyen új identitást találnak-találhatnak meg az uniós csatlakozás után, s ez feledtetheti-e velük a korábbi sorsuk lenyomatait, kollektív és egyéni emlékezet repedéseit, törésvonalait, mozgásreményét... Váltás-e a változás, vagy fordítva, változás hozza-e a váltást, s

kiknek, miként...? Ezek végiggondolására is késztet kiállításunk. A látogató nélkül, részvevő és tevékeny, érdeklődő és válaszadó jelenléte hiányában annyi már azonnal látszik, hogy nem is oly sok jelenség öltött új arcot, formát, tartalmat... Rajtunk is áll! – sugallja expozíciónk, s ennek minden érdeklődő részese lehet, minden fölismerésre ébredő aktora lehet, s minden visszaemlékező a közös értéktár gyarapítója is...

A történelem, s a vele-benne-általa regnáló korszakos kultúra a kutató tekintet számára nem rejtélyesebb, mint az emberek által létrehozott jelentésrendszerek folyamata. De hát amidőn változik a rendszer, mije változik ténylegesen? Ha váltják, mire váltják...? „Rendszert nem lehet váltani, csak lovat...” – mondta egy kritikus gesztussal Antall József, mint friss kelet-európai miniszterelnök, miután kormányzószékbe került. A közbeszéd, a naponta használt szavaink szerint mégis rendszerváltás zajlott le húsz évvel ezelőtt Kelet-Európában...! Mi volt előtte? Mi változott meg, minek kellett és hogyan tudott megváltozni? Szólhat-e mindezekről egy fotókiállítás, és főként arról a „szocializmust építő” világról, melyről a mai húszévesek szinte semmit nem kell tudjanak... Változott, vagy változtatták? Végül is mindegy. Hacsak... Hacsak nem került túl sok áldozatba! Hacsak nem volt része és részese, vesztese vagy kárvallottja számos ismerős és rokon, szomszéd és sógor, középület és üzem, műemlék és hagyománytartó gondolkodásmód, életút és emlékezeti örökség. Hacsak nem került azóta sok minden az átláthatatlanságok birodalmába. A titoktárba, vagy a rejtélyek intim zártságába...

Politikatörténeti és -elméleti téren roppant kevesen tették föl a kérdést (hadd jelezzem a kevesek talán legfőbbikének, Révész Bélának megkerülhetetlen munkásságát e téren...!), miképpen illeszkedik a rendszerváltásokba a kollektív intimitásoknak az az intézményesült rendszere, amelyet ma már nemcsak magyar-magyar, magyar-román, vagy egykori „jósomszédági”, hanem kifejezetten titoktörténeti vagy politikai kultúrabeli kontextusban kellene tárgyalni. Azt hinném, ez éppúgy a rendszerváltások rendszerének része, mint a diktátorokkal való leszámolás, mint a hangos ellenállók kicsinálása, a harsogó rendi bürokraták félreállítása, vagy a kollaborálók ismételt helyzetbe hozása. Mint a kollektív emlékezet részét, az alábbiakban éppen ezt a „képtelen” történetet szeretném hozzákapcsolni a fenti rendszerváltási modellalakuláshoz. Megannyi tekintetben ugyanis jóval fontosabb, mint a főtéri tankok, a párt-pluralizációs tárgyalások, a kooperációra vagy szolidaritásra nyitott embercsoportok jelenléte. S ha merevnek tetszik talán e sarkos képlet, hadd hivatkozzom arra, hogy a nem látható, az imaginált világok éppúgy jelen vannak az emberek vizionálta történelemben, mint a látott, a képzelt, a hallott, a szemtanúként elviselt, vagy a gyakorlatias testcsellel kivédett számonkérések mikrotörténete.

A titok mint a nemzetek közti kapcsolatok politikai tüneténye

Tanulmányom e fejezete a magyar-román szomszédsági viszony és a titkosszolgálati politikák közötti interferenciákra koncentrál. Kölcsönhatásokra tehát, avagy inkább egymást átható, egymásba karoló, egymással összekötő és olykor látványosan elválasztó funkcionalitásra, amelyet a Hivatalok és a Szolgálatok viszonyában lehet a legnyilvánvalóbban kimutatni. A titkos kapcsolatháló, titokgyártás és titokvédelem, titkos politika és még titokzatosabb harmónia olyan kérdés-sor, amelynek elemei egymásra épülnek, egymásnak feszülnek vagy látszólagos összetartozásuk mögött további titkos hálók és hálózati feszültségek rejtőznek. A szomszédság kérdése első szinten a békés együttműködés ideája lenne, ennek mélyrétegeiben azonban a félszek, tilalmak, cselek, taktikák, kompenzációk és kényszerek leplezése (olykor leleplezése, feltárása is) megtalálható. Ez érdekszférák működése, a szolgálattevők mentális tere, magatartása önmagában is roppant módon komplex jelenség, avagy olyan konstruktum, amelyet maguk a résztvevő aktorok, az érintettek és érdekelték személyesen is folytonosan éltetnek, formálnak, újraalkotnak. Ezek elemzése sok kutató kitartó tevékenységére épülhet csupán, hisz még a legelszántabb levéltári feltáró munka sem lehet képes a hiányzó vagy nem ismert adatok érdemi összegzésére és érvényes következtetések

levonására. E körvonalazó munka tehát csupán egyetlen kísérlet a lehetséges sok közül, de mert ilyesfajta összegző áttekintést eddig senki sem végzett el, nem lehet kétséges, hogy épp a kollektív történelmi tudat megismeréséhez szükséges lehet az elemi áttekintés is.

Rögtön a téma-expozíció kezdeteinél szükség van ugyanakkor arra a mentegőtődzésre, amely a földolgozott anyagok összegzésére és a lehetséges következtetések érvényességének határaitra vonatkozik. Első körben már maga a titkosszolgálatok rejtett működésmódja és az általuk (is) generált, általuk is forgalmazott, csere-tárgyként (vagy szimbolikusan szólva: alapvető fizetőeszközként) használt fogalmi mező behatárolására is szükség van, hogy ennek felfogása, intézményes kezelése, rejtett piacának kialakulása és ezen a piacon a résztvevők viselkedésének leírása lehetséges legyen... A politikai titok ugyanis nem egyszerűen leplezett cselekvés, nem pusztán tartótisztek és „források” kávéházi vagy folyóparti intimitásaiból áll, hanem főként magából a titkosságban való hitből, a titokfunkciók erejéből, durva túlzással: a titokvallásból legalább annyira.

Első rátekintésre a titok talán mindenekelelőtt perszonális kapcsolati (szociálpszichológiai, párkapcsolati- ill. csoportlélektani) fogalom, vagy talán a fikciós művek szerkesztési eleme, közlésnyelvi tartalmú jelenség. Mint ilyen azonban a leggyakoribb előfordulásában mégsem a kommunikációelmélet tárgya, hanem mind

erőteljesebben és fokozott figyelem által övezetten a közpolitikai diskurzusoké. Nemzetvédelem, titokvédelmi apparátusok, adatfelügyeleti szolgálatok, információszerzési szolgáltatások lepik el a pártpolitikai, intézményközi kapcsolatokat és a rendszerváltási időszakot is mindkét itt tárgyalt országban, nemzetközi szinten pedig még ennél is nyomatékosabban van jelen a makropolitikákon belüli rejtett világokban minden, ami titokká válik, titokként kerül értékesítésre, titokformán „belül” van valamin vagy „benn van” valamiben, amit rejtegetni kell, vagy aminek csereértéke a politikai gyürkőzésben hagyományosan megvan és időszakosan erősödik is. A titok társadalomlélektana ugyanakkor még nincs oly aprólékossággal megírva, mint a barátságé, az irigységé vagy a haragos agresszióé – éppenséggel mintha „titkolódnának” valakik már pusztán a fogalom körül is.

Az a vállalás, amely a titokképzés, titkos tudás, titkolt kapcsolatok és titkosított információk végtelen tengeréből törekszik kiolvasni és összegezni valamit, talán a legkevésbé lehet titok tárgya, akár témakörét, akár módszertanát, akár kutatástechnikáját illetően. A titkos társaságok történeti, valláshistóriai, kulturális antropológiai vagy politikai pszichológiai megjelenítései ugyan mindvégig nyíltan rejtik a titok mibenlétének és megnevezhetőségének tüneményét, de miként *A rózsza neve* lapjain Umberto Eco is ki-kivallja a megismerhetetlen megismerésének kockázatát, szinte biztosat lehet gondolni afelől, hogy kriminális végkifejlet nélkül senki sem úszhatja meg a titoktartás és titkolódzás rejtjelmeinek kibeszélését...

Az a vállalás, amely a titkos tudományok térségein lényeglátó megfogalmazásokra törekszik, nehezen kerülheti el a kommunikációs csatornák kódolt üzeneteinek dekódolását, titkos írásként felfejtését és a titoktárak bemutatását, de csak nagy nehezen tudná elérni, hogy tudománynak tartsák mindazt, aminek feltárását vészhelyzetben is vállalja. A kutatási cél ez esetben nem titkolhatóan az: rájönni a titok természetrajzára konkrét társadalmi körülmények között, felfejteni a titokképzés és titokfejtés politikai/politikatudományi szövedékét, megnevezni a titoktárak ismerethorizonton elfoglalt helyét és funkcionalitását, valamint körüljárni azt is, mikor, miért, mi és mennyiben minősül titoknak. A tervezett megértési és feldolgozási cél nem kevesebb, mint okadatolt példatárát hozni a nemzetközi „rejtélydiplomácia” eszköztárának, elsősorban is a magyar és román kapcsolattörténet alakulási folyamatában. Különös tónust ad az ilyesfajta tematikát vállalónak az a tény, hogy a két állam intimitás-históriájában megannyi részlet sokkal sötétebb, mint homályos, s bár a román rejtőzködés okán a két ország titokdiplomáciája Magyarországon már érdemben kutatható, Romániában csupán a felhalmozó korszakban tartanak még. A legkevésbé sem kell kiemelni, hogy a kétoldalú diplomáciai diskurzus egyik oldalán elhangzó interpretációk (lett legyen a másik olda-

liak bármily rejtettek) éppúgy a kapcsolat egészét körvonalazzák, mint oszloptörések egy reneszánsz ablakív körül.

Talán a bárhol és bármikor új és konvencionális módon megkonstruált társadalmi-hatalmi struktúrák részeként a termelőszféra, a szolgáltatások vagy a társadalmi gondoskodás vállalását jóval megelőzően minden államalakulat első kötelezettségei közé tartozik az ellenőrzés, a védekező támadás, vagy a mindenhol és mindenkor látens veszélyt rejtő ellenség-képek megalkotása. Még föl sem állt a hatalom építménye, be sem rendezkedett a kormányzati vagy társadalompolitikai irányítás, máris titkai lesznek, amelynek védelmére az egyetemes funkciójú titkosszolgálatok (korábban akár „kémek”, „diverzánsok”, „osztályellenségek” leleplezésére hivatott, utóbb pedig már szinte az államhatalmi szervek közé beemelt) állambiztonsági, hírszerzési, államvédelmi, nemzetvédelmi, nemzetbiztonsági szervek, elhárítás, politikai rendőrség, besúgóhálózatok stb. kerülnek. A titkos tevékenység szervezeti és nem nyilvános technikái, operatív módszerei, kényszerítő-szabályozó funkciói mindenkor közvetlenül is részt vesznek az állampolgári korlátozások leplezett mechanizmusait fejleszteni kész tevékenységkörben. (Érdemes mondjuk a keletnémet, lengyel, cseh és magyar fotókat végignézni a társadalmi ellenállás hetvenes-nyolcvanas évekbeli hagyatékaiból, hogy látva lássék: nem volt, nem lehetett csoportszintű intimitása senkinek és sehol, ha tevékeny-

ségét a legminimálisabb mértékben is hatalomkritikusnak minősítették a félszek termelői). Mindig és mindenütt a hatalom szuverenitása, legfőbb mivolta és elvitathatatlansága nevében vagy védelmében ugranak talpra azok a szolgálók, akik eszköztára elsősorban is a titoktól, a rejtélyes és tudatosan leplezett-formált tudástól meghatározott. A Szolgálatok és Hivatalok működésénél aligha van „titkosabb” ügymenet... – bárha ezt látszólag nyilvánossá teszik olykor, vagy bennfentesen „kiszivároztatják”, szinte kiállítási nyilvánosság elé tárják, hogy látva lássék (egykori) politikaszolgáló szerepe, vagy épp (legújabbkori) társadalom és nemzetvédelmi funkciója a titkosszolgák hadának. Az informáltság értéke fordítottan arányos az államhatalmi nagysággal: a császár „szemei és fülei” a birodalmak létében és fennmaradásában mindig is főszerepet kaptak, a politikai stabilitás, biztonság és szavatolt berendezkedés szinte mindig az információs doktrínán nyugodott. Persze az információhiány a diktatúrákban másfajta elosztású, mint a demokráciákban, de hiányból mindig több jut, mint adatból (ha ugyan egyik nem a másik fordítottja és szükségképpen konstrukciós eleme is). Ez a titoktermelő intenzitás mindenképpen misztikus homállyal övezi a bizalmi szolgálatok tevékenységét, fölértékeli a fontosságát is. Az „ellenség” előli rejtőzés görcse valósággal pszichikai kényszer, melynek mélyén talán az található, hogy amit elvonnak, az már van, még ha tartalma nem is okvetlenül adott...

De ez jobbára már a filozófusok e kérdés körüli bóklászásából származó információnk. Ama gyanakvó félsznek, amely „baráti” pillantás elől is elrejtí a nyilvánvalót – továbbá az a helyzet, amelyben már a „barát” sem barát, ha titkait kell kilesni, vagy együttműködést kell színlelni vele, hogy a titok rejtélye se maradhasson örök magánérdek –, elemi tartozéka az a gyakorlati policy, amely az önmeghatározáshoz is szinte csak a Másik meghatározását használja fő eszköznék. Mindenkor és mindenhol természetesen megannyi vesztese van ennek a titkolódzásnak a szisztematikus emberi megismerés rendszerében, az embertudományok, sőt a természettudományok területén is. Sajátos, hogy e kutatási tárgy körüli felfogásmódok valamiképpen mégsem tudtak objektum-jellegű kutatási tétellé válni, s még a legerőteljesebb érvelésben is jobbára a sejtések, képzetek vagy ténykép-szerű vélekedések kapnak indoklást, s ettől válnak alkalmassá arra, hogy ésszerűnek tetsző érvelés során formálódjanak igazolható ismeretté. De hogy a titkok ilyen komplexitású társadalmi tényekké szerveződhessenek, ráadásul még igen kedvező és tartós politikai konstellációknak és rejtett garanciáknak is fenn kell állniuk. Így tehát a tudásminőség és önkép sem lehet objektív, még a titkok tudása sem, amelynek pedig filozófusok, vallásteoretikusok vagy éppen memoár-író hadsereg-főparancsnokok is dicsőséggel törekszenek közelébe.

A titkosszolgálati szerveződések titkai ugyanakkor többnyire a hatalmi politikai érdekek, vezetőcserék, vagy nem ritkán a küzdő politikai pártok, elitek, rezsimek, rendszerek váltása idején tűnnek elő a levéltári és közpolitikai homályból, legalább az új hatalmi vezérkar által nyereségesnek tetsző (ezért aztán időlegesen meg is engedett mértékben és módokon). Efféle időszakokban megvan az esélye annak, hogy a nyílt leleplezések imitálni képesek a tényszerű igazságtörekékek adott mennyiségét, de ezekből társas tudás még talán lehet, tudományos ismeret azonban mégsem fejlődik ki, mert miként az ismeretek leleplezése vagy visszatartása, úgy a nyilvános beszédmódokba, közpolitikai csetepatéba „mártogatásuk” is elgyöngítheti az érdeklődést, éppúgy, de még ennél is hatványozottabban emészti fel a titokgyártás és -forgalmazás a tudományos megismerés metodikai mélységét, kritikai függetlenségét, nyelvezeti és gondolati autonómiáját – ezzel pedig létjogát is. A másik végponton ugyancsak egy felszínes mélység áll: a titkosszolgálatok leleplezése, kutatásuk divatja többnyire a nagy váltásokhoz, felcsapódó ideológiai hullámveréshez, politikai moralizáláshoz, társadalmi megrázkódtatásokhoz kapcsolódik. Éppoly devalváló hatású az, amikor az új politikai rezsimek építése közben minden vezéralakra rákenik a gyanakvás bélyegét, a hatalomra lépőt éppen ellenzéki hívei szolgáltatják ki a közmegítélésnek, s ezzel olykor föl is mentik hosszabb távon (talán érdemes emlékeztetni a „pufajkás” Horn Gyulára, a 3/3-as szolgálatait harsányan bevalló Csurka Istvánra, vagy a miniszterelnökké szintén előlépő Medgyessy 3/2-

es ügynöki múltjára, továbbá a romániai ügynök-vádaskodások és leleplezési botrányok vezérkari szereplőinek regnálására utalni, élükön Basescuval). Mintha a korábbi ügynöklét nem morális szégyen lenne pusztán, az önkiárúsítás és titok-övezte sorsvállalás pedig nem a gyanakvást érdemelné ki, hanem egyenesen a „bevált”, a „pragmatikus” életvezetésű, alkalmazkodni kész és ráadásul különleges kapcsolatokkal is rendelkező aktorok presztízsét növelné... Így azután a korábbi politikai vezetés bírálata, illetve saját hatalma hitelesítésére vállalkozó titokfeltáró vagy titokbirtokos nemcsak a közvélemény befolyásolására bizonyul érdekesebbnek és méltónak, de a maga jövőidejű tudásának, kapcsolati tőkéjének legitimálása érdekében még több bizalmat is kiérdemel, mint politikus társai... Mi több, a merészebb kormányzatok rendszerint a tudományok legitimációs hatását, presztízsét is fel kívánják használni (lásd a titokminiszteri vagy bizalmi hálózatok vezetési pozíciójáért folyó hatalmi harcokat, amelyekhez a politikatudományi, történettudományi, belügyi-adminisztratív igazgatási vagy külügyi-diplomáciai háttérrel is mozgásba képesek hozni). Ennek egyik legalkalmasabb eszköze a korábbi vezetés gonosz, amorális, korrupt, kegyetlen és cinikus vonásainak minél teljesebb nyilvánosságra hozatala (lásd ügynök-akták a volt szovjet övezetben, vagy a CIA és FBI némely főbb vezetőjének emlékirásaiban). A leleplezésekhez „örömmel” csatlakozik a nyilván-

nosságot „botrányokkal” is elkápráztatni kívánó sajtó, s a befogadásra mindig kész a közvélemény is, amely természetes átpolitizáltságával mereven erkölcsstelennek tekint mindenféle hatalmi manővert, vagy pedig érkédtelen és tompa közönnyel veszi tudomásul a szükségképpen változókat. Az „elhallgatási spirál” tehát nemcsak úgy érvényesül, hogy a frissen hatalomra jutottak ellenzéke múltba mélyedve tárja föl a korábbi bűnök lajstromát, hanem úgy is, hogy a leköszönő magyar (vagy román) miniszterek és miniszterelnökök több emberöltőnyi időre titkosítottatják a rájuk vonatkozatható adattömegeket, s ezzel az utókor történészeinek kiváló kortörténeti dokumentációt kínálnak, de a jelenkorak feltáró művét szinte lehetetlené teszik. Mintegy ráadásképpen a rendszerváltó elitek morális túlsúlya is jobbára az előző vezérkarok primer kritikai felülbírálásából tud első körben kamatozó előnyökhöz jutni, függetlenül attól, hogy a társadalmi válság erre köznapi felhördülés, majd tartós felejtés, vagy pedig antipolitikus világképek szétterjedése és megerősödése...

Mindeme közpolitikai csatározások és titokgyártások mindenkori szolgálólánaként ott találjuk a tudományok érdekkörét is, amely számára éppen az a kísértő hatás lesz kínálkozóvá, hogy a korábban csak sejtett, de intézményesen elrejtett információk hirtelen a politikai napvilágra kerülnek, így megismerhetővé, mérlegelhetővé, sőt kritikailag is feldolgozhatóvá válnak. Nem lehet talán egészen véletlen, hogy a titkosz-

szolgálatokra vonatkozó kutatások tematikáját döntően a társadalom-, intézmény- és politikatörténeti vizsgálódások uralják /szerintem a hangsúly a *történeti*-n van, nem az itt kiemelt területeken!/. Nem bővelkedik ez a kutatási terület a jogdogmatikai elemzésekben sem, az árnyalt történések mindig még árnyaltabb politikai közéleti hatóerőinek megnevezésében sem (lásd amerikai kommunista-, maoista vagy terrorista-gyanús bosszorkányperek ügyfeleinek sajtóját és ügyeik feldolgozottságát, vagy a náci belpolitika, a szovjet elhárítás vagy magyar kémhistóriák legendáriumát), de hasonlóképpen nehezen lehetne ez intézmények tényleges működését például politikai antropológiai vagy szervezetszociológiai szempontból vizsgálat tárgyává tenni. Ugyanakkor éppen a perfekcionista hatalompolitika, a „tiszta vizet” politikája, s éppen a modern titkosszolgálatok megkívánta magas hatékonyság-igény kényszeríti rá e szakma irányítóit és művelőit az alap- és alkalmazott kutatások eredményeinek a titokgyártási és felfedési praxisban eszközölhető minél gyorsabb és szakszerűbb adaptálására (példaként szolgál az információ-továbbítás, az adattárolás, a felderítési technikák, a katonapszichológiai kutatások, a kódnyelvi kutatások, a manipuláció-lélektani kísérletek, stb. jelentős tömege).

A kérdés, mely kutatásra fölöttébb alkalmas lehet mind elméleti, mind történeti aspektusból, a továbbiakban azt a talányt foglalja magában, hogy a korlátozott intézménycentrikus megismerési lehetőségek ellenére tekinthetők-e a titkosszolgálatok – mint struktúrák, normák, tevékenységi formák, funkciók, továbbá eszmék, értékek, attitűdök és szerepek összessége – autentikus kutatási objektumnak, megnevezhető entitásnak, amelyhez egy vagy több diszciplína racionális megismerési folyamatai kapcsolódhatnak. További megválaszolni kívánt kérdés, hogy a jogtudomány, a szociológia, a pszichológia és a történettudomány mellett vajon milyen feltételek között lehet érvényes a politikaelméleti, politológiai vagy épp politikai pszichológiai vizsgálódás. Utóbbi részről a kérdés egyelőre megválaszolatlan, kutatási előzményekről ezért inkább csak a határtudományok körében lehet beszélni, vagy olyan nemzetközi összehasonlításban, amely a térségenkénti, rendszertípusonkénti vagy korszakonkénti áttekintésben nyújt bizonyosságokat e kérdéskör releváns válaszaihoz.

A fenti elméleti kérdésfelvetés empirikus igazolására szolgálhat érvényes válasszal egy olyan kutatás, amely a rendszertípusok hasonlóságaiában meglévő különbségekről szól tudományos feltárás alapján. A rendszerváltó korszakot megelőzően vehemens harminc évnyi tapasztalat gyűlt össze pragmatikus ideológiai vagy teoretikus politikai szakirodalomban arról, hogy a titoktermelés és titok-ipar szolgáltatói minden politikai berendezkedésben sokarcú ügynökök, akik számára sem a korszak és morális ideológiai rend nem olcsóbb vagy drágább, mint más rendszereké (érdemes itt utalni az ügynökkérdésekben megmutatkozó sajátosságra, a kettős-ügynöki szereptudatra), sem

pedig az nem válik sorskérdéssé, milyen hidegháborús aktuálpolitikák szolgálatába kerül az információ, vagy mely információs piacon van merénylet-értéke egy igaz vagy hamis adatnak. Az adathömpölygők többsége természetesen arctalan ügykezelő, névtelen segédmunkás, esetleg pusztán vétlen fecsegő. De a feltárók, a kibeszélők, a „rámutatni merész” hangosak, az explorátorok, titkos ágensek, spionok, ügynökök, hírszerzők, felderítők, elhárítók, klandesztin informátorok, szigorúan titkos munkatársak, konfidensek, adatszolgáltatók stb. tevékenységének keretet adó intézmények a legkülönfélébb, egymással gyakran keveredő elnevezésekkel szerepelnek a köz- és sajtónyelvben, sőt olykor a szakirodalomban is. A megkülönböztetés egy része tartalmi különbözőségekre vezethető vissza. Sok esetben azonban csak fogalmi tisztázatlanságuk okozza e kifejezések tarkaságát, vagy épp a nyelvi rejtekezés kényszeríti ki a formalizált megfogalmazásokat. A kutatási és feltáró elgondolás a titkosszolgálatok gyűjtőfogalom alatt tárgyalja – korszaktól és politikai-hatalmi kontextustól függetlenül – mindazokat a rejtett keretek között zajló információszerző és/vagy elhárító tevékenységi formákat, amelyek alapvető célja a mindenkori állami szuverenitás fenntartása. Nincs tehát tekintettel sem a közvélemény, sem pedig az informátorok többsége az ilyen tevékenységeket folytató erők intézményesültségének mértékére, formájára, ténykedésük irányaira, céljaira,

de az adott állami főhatalom legitimációs alapjaira sem – miközben a szóbanforgó szereplők, politikai aktorok, titkos szolgák államhoz kötöttsége oly mértékben körülményeket meghatározó momentum, sőt elengedhetetlen feltétel, hogy az immár éppen tevékenységi komplexitása, „titokképessége” miatt válik nehezen megközelíthetővé. Különbséget érdemes ugyanakkor tennünk a „titkosszolgálatok” általános jegyei, valamint a nem-demokratikus természetű „állambiztonság”-nak, továbbá a demokratikus vonatkozású „nemzetbiztonság”-nak a különös szintjén megjelenő kategóriái között, melyekhez képest a hatályos törvény ugyancsak „nemzetbiztonsági” szóhasználata már az egyes eseti szinteken jelenik meg. (A grammatikai megkülönböztetés többnyire más nyelveken is hasonló differenciákat tükröz, de nem független a kortárs kommunikáció- és nyelvtudomány filozófiai terminológiájától és episztemológiai háttérétől sem). A szak-elemzők szerint, ha ez esetekben a pártállami vagy jogállami körülmények közötti megjelenés különbségéről van szó, akkor a saját – részben jogi – önmeghatározásuknak megfelelően az állambiztonság illetve nemzetbiztonság kifejezéseket illik alkalmaznunk. Ez fordítva is igaz: ha például az állambiztonság kifejezéssel találkozunk, értelemszerűen a pártállam titkosszolgálatáról van szó és semmiképpen sem a demokratikus keretek között installálódott intézményekről. (Természetesen, sajátos kivételként, eltérésként kell

vagy lehet említeni a közel- s távol-keleti, afrikai vagy latin-amerikai verziókat, de ezek ide-idézése túlfeszítené az értelmezés kereteit és a terminológiai közelítés lényegét). E fordított, indirekt grammatológiai olvasat egyúttal arra az interpretációra is indít, amelyet kutatási és feltárási elgondolásom fókuszába kívánok állítani, nevezetesen hogy miként zajlott ennek a „tolvajnyelvi” átszocializációnak és terminológiai rendszerváltásnak a magyar és a román „nemzetpolitikában” végbemenő sajátos, specifikus változása. A kérdéskörnek korábban esettanulmány-értékű dokumentumfilmét szenteltem, amelyben a jellegzetes „foci-diplomáciai” esemény- és értelmezés-történet kapott kiemelt szerepet, a két „szocialista nemzet” történelmi emlékezetű rangadójának kétoldalú elbeszélésrendje és közös titkosítottsága ürügyén. A fentebb utalt tartalmi és formai, belülről értelmezhető vagy kívülről definiálható különbség túl kíván jutni a korszakos ideológia által szabott értelmezési fókuszpontokon, s éppen a különbségek, a specifikumok területén föllelhető azonosságok, analogikus esetek, hasonló mechanizmusok feltárása során kíván jelenkortörténetileg is hiányzó értelmezési horizontot nyitni, amelyet a kortárs történetírás (talán érdeklődés, talán nyelvtudás, talán adattárak zártsága vagy más ok miatt) nem volt képes eddig átláthatóvá tenni.

Szűkebb spektrumban is vannak alapkérdések, melyek ezt a titokvilágot meghatározzák, érintik, körülölelik; csak néhányat közlünk...

a) A „titok” általános fogalmának eddig feltárt, publikált ismeretelméleti, pszichológiai és kommunikációelméleti kutatási eredményei mennyire alkalmasak a titkosszolgálatok elméleti /vagy szikárabban inkább „információtermelési”/ kérdéseinek vizsgálatára? A titokgyárak és titokfejtés kettőssége, valamint a társadalmi titkosság-érzékenység példái szolgálnának itt a feltárás alapjául (ennek jellegzetes példája, teoretikus érvényű regényirodalmi adaptációja Esterházy Péter ismert apa-regényében, Konrád György megannyi kritikai esszéjében, vagy még „népszerűbben” Moldova György „A magyar atom” című írásában található, melyben az államtitkok legfőbb rejtési stratégiája nem zárt bunkervilágban és feltörhetetlen páncélszekrényekben vagy rejtjelzett-sifírozott informatikai adatbázisokban teljesedik ki, hanem a szigorúan bizalmas iratok piaci zöldség-csomagolásra használt megoldásában, miáltal is a nyílttá váló titok fölszámolja önnön fontosságát és megszűnik „őrizni, védeni” méltó mivolta..., de nyilván senki sem figyel oda rá, mintha el lenne zárva); a titok, a titkosítás, a titkosan kezelt információk gyűjtése, a „mögöttes tudás” felhalmozásának, birtoklásának, és politikai fegyverként használtának fő célrendszere az, ami miatt a hálózatok és „szervek” kutatása nem pusztán szervezetszociológiai vizsgálódás tárgya kellene legyen, hanem a titoktárak megnyitásának legalább első szintű, feldolgozó, felmutató érvényű interpretációja lehetne, beleértve a

titokvilág kulturális komplexitásának belátását is – nem utolsósorban a kollektív emlékezet és az élettörténeti-pszichoszociális életvilág feltárásával együtt;

b) Az empirikus, összehasonlító anyag segítségével érdemes választ keresni arra, mi magyarázza, hogy a titkosszolgálati kutatók hagyományosan – és szinte kizárólag – a történeti illetve a jogi-normativista megközelítések túlsúlyát mutatják? A magyar és román anyag különbségei, hozzáférhetőségük jellege és titkosítottáguk mértéke nemcsak relatív „másságuk” kimutatására szolgálhatna, hanem arra a felismerésre is empirikus anyagon át vezetne, miképpen épültek ki a titokszférában sajátlagosan közös ismereti mezők, milyen fenntartási eszköztár, értékrend, nézőpont-azonosság jellemezte egyik és másik titoktermelő intézményt, milyen kölcsönkapcsolatok, átvételek, koalíciók és alkuk voltak közöttük a titokgyártás és titokkal való zsarolás rejtett diplomáciai miliójában;

c) Az állambiztonsági keretek között folytatott (társadalom)elméleti munka új színezetet kapott a rendszerváltások társadalomlélektani előtere mögött, ugyanakkor korántsem vált egyértelművé, hogy a feltáró, sőt megnevező, olykor szinte hangos-látványos cirkuszi produkcióvá avatott tudományos megismerés eddigi eredményei (lásd Gyarmati, Bottoni, Révész, Szőnyei, Ungváry és mások munkáit) mennyiben alkalmasak a nemzetbiztonsági tevékenység kevésbé nyilvános aspektusairól szóló következtetések levonására.

Kell-e a nyilvánosság a feltáráshoz? Vagy pusztán belpolitikai, esetleg alkalmanként közvetlen külpolitikai, vagy egészében biztonságpolitikai konstruktumok mindezek? Szolgál-e eseti mintával a romániai (ez idő szerint leginkább csak Budapesten fellelhető) titkosítási dokumentum-adatbázis, és ha igen, milyenek a magyar-román kapcsolattörténeti rejtelmekre utaló tartalmi...? E kérdéskört eddig senki sem kutatta ebben az aspektusban, ennyiben mindez nóvum lenne azok számára is, akik a szakkutatás egyéb kérdéskörei terén több körös előnyben vannak szaklevéltári jártasságuk vagy kutatói apparátusuk révén.

d) Történeti előképeit tekintve, továbbá a jelenkori szabályozásra, illetve ennek gyakorlatára tekintettel mely területeken érzékelhető, bizonyítható a titkosszolgálatok politikaközelsége, azaz hol tapasztalhatók politikai relevanciáik, mely „kontextusok” között működnek érvénnyel vagy agresszív-neurotikus, kormányzati szolgáltatásként vagy épp belső rendvédelmi funkcióban...? S ráadásként a kérdés: hogyan építi mindez a kollektív tudatlant, az emlékezetközösséget, a félszek vagy tartózkodások pszichikai hátterét...

e) A titkosszolgálatok eszköztára nem egyszer vitatottá vált a demokratikus többpárti parlamentek ülésein, a sajtóban és a tudományos felszíneken is, de sehol és senki érdemben nem mondta ki: milyen politikai körülmények között veszthetik el monopóliumukat a titkosszolgálati módszerek alkalmazására, mikor és miért vál-

hatnak az állami struktúrán kívüli /pl. katonai, kémhálózati, belső megtorló, stb./ erők eszközeivé? Minthogy e kérdés tematizálása eddig elmaradt, teljességgel nővum lehetne a bensőségesebb elemzés révén felszínre segíteni olyan olvasatokat, amelyek másféle, többretegű, vagy akár ellentmondásos értelmezést is indokoltá tehetnek (ennyiben ez specifikus szaktörténész- és szaklevéltár-módszertani problematika is), de fontos lenne mindezeknek a kollektív emlékezet alakításában betöltött szerepére fókuszálni.

f) Amennyiben a titkosszolgálatok politikai folyamatokban betöltött szerepe igazolható (ami nem lenne kiugróan komoly felfedezés), akkor mi a magyarázata, hogy ennek tudományos reflexiója a politológiai kutatások terén elmaradt? Kik és mikor, miért és kinek írnak ezekről a tudományos talányokról? Illetve: mely rokon tudásterületek ismeretanyaga vonatkoztatható a tárgyalt kérdésekre, és kik/mikor értelmezik át ezeket? Tágabban: miért nem a politikatudomány a titkosszolgálatok elemző „tudománya”, miért nem a politikai pszichológia vagy politikai retorika keresi vissza a narratív elemek sokaságát a rejtőzködő, vagy akár a már publikált kutatási anyagokban?

g) A titkosszolgálatok kutatásában, oktatásában milyen elméleti problémák nyomán rajzolhatók meg egy titkosszolgálati politológia, mint ágazati politológia körvonalai, miként lehetnek ezek a politikatudomány megismerési eszköztárának céljai, eredményei, akár közismereti tudássá tehető momentumai? (Ez jelesül Révész Béla szakterülete, Ő már megírta a titkosszolgálati politológia alapvonalait – lásd Révész 1996 –, de a történeti közgondolkodással összefüggő dimenziókban nem vállalt empirikus közelítéseket, s főként nem olyanokat, amelyek élettörténeti, pszichotörténeti vagy mentalitástörténeti részkérdésekre adnának válaszokat).

A kutatási alapkérdések itt földézett lényegesebb körvonalai, a föltáráásra érdemes kérdéskörök természetesen csupán „hipotetikus felszín” jelenthetnek ebben a kutatási-megismerési folyamatban. A magyar és a román nyelvi áthallások, a politikai retorika vagy épp a korabeli „újbeszél” nyelvek természetrajza persze nem pusztán magyar-román, hanem magyar-magyar, keleti-nyugati, szocialista-kapitalista, tradicionalista-modern dimenziókban is kellő színezetet kellene kapjanak, megvilágítva ezzel a politika- és társadalomtudományok eddig nyíltan titkos szféráit...

Ennek mint alapteóriának mintegy igazolására szűkítem a kérdésfelvetést a saját kutatási területem részkérdéseire, igaz, azokból is inkább a román-magyar kapcsolatok dimenzióját kiemelve, de azzal a szándékkal, lehessen a kollektív emlékezet eszköztárának része a titokpolitikákra adott válaszok és dokumentációk felmutatása.

A román-magyar kapcsolattörténet történelmi megjelenítésének és szakirodalmának (a köznapis, a publicisztikai és a külügyi-szakapparátusi érvelésmódokon túl) igen széles elméleti bázison található érdemi kihatása. E széles skálán több főút és számos meghatározó mellékútvonal követésével lehet csupán feltárni az érvényesnek tekinthető, objektív és mégis tisztán pozicionálható szemléletmódokat. Ez is problematikusnak minősül, mihamelint a tematikus válogatás, a történelmi szakirodalmi és levéltári forráshasználat kritikai szempontjait is érvényesítjük mellette. A leegyszerűsítés kockázatát mindezek ellenére vállalva, erős túlzással vagy felszínesnek tetsző címkézéssel négy-öt jelentősebb főirány nyomvonalát mutatható ki, melyek részint párhuzamosan, részint történelmileg változóan, részint egymással vitatkozva teljesítik ki az összképet. E jelentősebb irányok a következők (ismételten hangsúlyozva a méltatlan kategorizálás kényszerét és látszatra igazságtalanságát, főként pedig a modern kori történetírás legújabb korszakát szem előtt tartva, mellőzve ezúttal az erdélyi emlékiratokat, a „revizionista” irodalom, a szocialista pártos ideológiai szemléletmód és a „hazabeszélők” – az emigrációs magyarság – ismertté vált szakirodalmi körét, mely szerzőket ugyanakkor a kapcsolattörténet erdélyi és magyarországi szakirodalmában mégis kiemelten, olykor korfestő hangulatban vagy áttételes üzenetközvetítési funkcióban használta föl):

1. folyamatszemplétű, nemzeti konzervatív, historikus feltárás- és leírás-módok (a képviselők közül kiemelhető Makkai László, I.Tóth Zoltán, s követői);
2. az esszencialista nemzetelméletek és etnikai problematikák szakírói (akár szűkebb értelemben véve szaktörténészek, mint Bárdi Nándor, Kántor Zoltán, vagy politológusok, mint Szász Alpár Zoltán, Salat Levente, Bakk Miklós, stb.);
3. a funkcionista-strukturalista teoretikusok nyomdokain haladó történészek (Fülöp Mihály, Vincze Gábor, Stefano Bottoni, Gyarmati György, Lucian Boia, Adrian Cioroianu, Révész Béla, stb.);
4. metateoretikus vagy interkulturális-komparatista szemléletmódok követői (Miskolczi Ambrus, Gagy József, Rostás Zoltán, Borsi-Kálmán Béla, Gyáni Gábor, K. Horváth Zsolt);
5. priméren pragmatikus interpretációk, esettanulmányi értékű példázatok a titkosszolgálatokat és a hatalmi védekezési struktúrákat, normákat, tevékenységi formákat, funkciókat jellemző mikrounivezumokról, valamint eszmék, értékek, attitűdök és szerepek összességéről. Ez utóbbi szféra az, amelynek jelen kontextusában az előzőket, azok forrásértékét alárendelem, mérlegelem, ugyanakkor ide sorolható lenne a legszélesebb alkotói-elemzői kör, történelmi

szektől esszéírókig, kritikusoktól kommunikáció-elmélencekig, szociológusoktól politikai vagy történeti antropológusokig sok mindenki.

Fontosnak vélem tanulmányom vállalt szemléletmódjának aprólékosabb meghatározását, akkor is, ha lényegét tekintve szinte leginkább dokumentumközlés, forrás-szemlézés, másodelemzés vagy olvasati kísérlet várható a hátralévő fejezetekben. Mégpedig azért, mert e forrás-dokumentumok látszólag „objektívan” tükröznek lényegi folyamatokat és apró életszeleteket, de éppen rendezésük, feltárásuk és tálalásuk, egész tömegük alapvető interpretációja lesz részben mássá, más jelentésűvé, amikor a válogató összegzést nyújt róluk, részben pedig mert a tudományos megközelítések látszólagos objektivitása mögött valójában mindig valamifajta akcentuózus, hangsúlyozásra, jelentésadásra orientált szemléletirány húzódik meg. A felsoroltak között és mellett kell tehát a saját jelentéstulajdonítás szempontjait megfogalmazni, s ezt a továbbiakban részint integratív szándéknak, részint a lényegfeltárás feladatát követő funkcionista interpretációnak szeretném nevezni (ennek indoklására és eszközeinek ismertetésére szolgál az első fejezet). Interpretációról beszélek tehát, akkor is, ha a források közreadása látszólagos egyértelműséggel szolgál. Ennek magyarázataként csupán előre bocsátom azt a közlést, hogy az anyagválogatás és a hozzáférés módja, a tematikus keresés és a forráskritika alkalmazása számos egyértelműséget tesz kétes jelentésűvé akkor is, ha nem kívánom magát a dokumentum-közreadás gesztusát és hitelességét kétségbe vonni. Engedtessék itt csupán utalni az eddig korántsem kellőképpen föltárt művészet- vagy színházpolitika, a pártfüggetlenség látszatával funkcionáló településpolitika, vagy éppenséggel a foci-diplomácia eszközrendszerére, melyek egyenként és együttesen is nagyban meghatározták a két ország kapcsolattörténetének egynémely korszakát vagy kooperatív szakaszát (csupán hivatkoznék a kisebbségek ügyében már Rákosi által kezdeményezett elfogadtatási gesztusra, vagy a határőrizeti kérdésekre, az 1956-os és 1968-as események kapcsán kialakult „rendezési” elgondolásokra, a „vissza Erdélyt!” közérzet kezelési mechanizmusára vagy a Romániából Magyarországra áttelepült „máskéntgondolkodók” megfigyelési-kezelési gyakorlatára, vagy épp a „Trianonizálás” és kettős állampolgársági szavazás közpolitikában fölhangosított manipulációs hatásaira és visszahatásaira).

Mindennek előre bocsátása azért látszik szükségesnek, mert a létezőnek nagyjából hatszorosa léptékű szövegválogatásnak kellene immár szolgálnia, közös és állami kiadásban, kétoldalú népszerűsítés mellett is a két állam diplomácia- vagy kapcsolattörténeti históriájának dokumentációját. Ez a diplomácia- és kapcsolattörténeti dokumentáció ugyanakkor nem közkinccs, a róla való ismeret országonként maximum három-négy belterjes szakmai fórumon létezik csupán, alig több mint egy tucat kutatóval. Ugyanak-

kor a történeti „hűség” kedvéért mintegy sterilen kezelt diplomácia-történeti forrásanyagok egy sor olyan kérdést kellene érdemi kifejtésben, elemzésben válaszokat adnia, amelyek nem a két állam diplomáciai játszmáinak textusaival igazolhatók tisztán, hanem éppen e textek kontextusaival lennének teljesebbként értékelhetőek:

- ilyen például a jugoszlávok elleni egyesített, kívülről, a KGB által megadott alaphang szerinti gyanakvás és társszervi együttműködés, amelyben mindenki kezét egyaránt kötötte a sztálini elvárásrend, a meghatározott nemzetközi kapcsolatépítési gyakorlat és intézmény-ellenőrzési alaphang, amelyben a szovjet szatellit-országok mindegyikében ott ültek a rezidensek, egyértelműen szabályozva a mozgástér belső ritmusát (források, adatok, hivatkozások);
- hasonlóképpen épült ki vagy épült fel a Szabad Európa Rádió elleni szocialista megfigyelési kooperáció az illetékes szervek között (Révész és hivatkozásai);
- párhuzamként ide illik a nyugati kapitalizmus-kritikai attitűd kiépítése is, mely kötelező volt a szocialista blokkban (a források, adatok, hivatkozások végtelen mennyisége meghaladná e cikk kereteit);
- épp annyira, mint a Vatikán elleni ideológiai egység kötelező vállalása (pártkongresszusi anyagokból viszszerkeszthető az évszámok, szapo-

rodnak a feltárások és hivatkozások, valamint az interjúk, védekező „válaszcikkek” is), de további részletek a hatvanas évek magyarországi kapcsolattörténetéből, lásd Ungváry 2008; Lénárt – Tímár – Szabó – Soós 2006, utalja Ungváry 2008:209;

- az érintett országok közötti pozicionális különbségek és a sztálini rendszerhez kapcsolódó, kinyilvánított hűség eltérő mértéke (bizonytalán Tito vagy Honecker esetében, lásd még N. Ceausescu és Sztálin viszonya, kontra Kádár és a szovjet gépezet viszonya), mindennek „nemzetbiztonsági” és elhárítási kérdései, stb. (források, hivatkozások).

Ezek csupán alkalmi jelzések itt, a későbbiekben visszatérek tárgyalásukra. Ehelyett mindössze annyit kívántam jelezni velük, hogy folyamatosan és (bár hullámzó mértékben ill. változó kihatásokkal, de) állandóan változó formákban mindvégig jelen voltak a szocializmus évtizedeiben mint a hálózatok együttműködésének látható-konstatálható jelei. Ugyanakkor a szakkutatás – beleértve a történettudományi, titkosszolgálati, belső ellenállás-történeti, társadalmi mozgalmi és pártpolitikai összegzéseket is – mindmáig sajátos módon adós maradt e kutatási tematika érdemi kezelésével. A feltárt háttéranyagok és elemzések sokasága készült el a történeti anyagok összefüggéseinek felmutatásával (részint Stefano Bottoni, Vincze Gábor, s tágabb összefüggések révén Révész Béla,

specifikusabb dimenziókat tekintve pedig Könczey Csilla munkáira utalok itt), de a két titkosszolgálat, a román és magyar reláció alaposabb megjelenítésével senki sem állt elő. Nem utolsósorban a magam kutatásait is azért tartom hiánypótlónak, mert ez az alaphelyzet, ez az összefüggési dimenzió, s maga a konkrét titkosszolgálati aprómunka interperszonális oldala felderítetlen terület maradt mindmáig (ezen csak részben változtatott Ungváry Krisztián könyve, mely számos fontos részletet tartalmaz, de érdemi román vonatkozásai nincsenek).

Korábbi munkáim során (javarészt Vincze Gáborral közösen, s nemegyszer Révész Béla alapvetéseit követve) tettem már kísérletet a kapcsolattörténet néhány pillanatának bemutatására, de bizonyos vagyok abban is, hogy a két állam közös-kölcsönös históriája (a kissé talán publicisztikusan hangzó megfogalmazással élve) „mosolydiplomáciaként” értelmezhető, s a „magas” politikai, különös tekintettel a pártpolitikai és nemzetközi diplomáciai körülményekre, kiegyensúlyozott szomszédságtörténetnek volt felfogható.

A szomszédsággal együtt járó alkuk, megértő és kooperatív eljárásmodok pedig korántsem csak a hétköznapi kert-tulajdonosokra érvényesek: éppúgy az ország-szomszédokra, az etnikai határterületekre, vagy mint az jól kitűnik a „közös” történelem néhány talányos játszójából, akár a politikai büntetőfolyamatok szereplőire is. Engedtessék itt nem többre, csupán Nagy Imre és sorstársainak „snagovi históriájára” utalni, vagy akár a későbbi eseménysorra, amelyben a magyar szervekhez hasonlóan a románok is fölhasználták az emigránsokat, de amikor a „nemzetközi szintű ügyvitel” már valóban a magas szintű koordinációt közelíti meg, a SZER-ellenes robbantás gyanújával illetett Carlos (akit a magyarok ugyan megtűrték, de utóbb átadták a románoknak, hogy azután sikeres akciót hajthasson végre), éppen abban a Snagov-tó partján álló vendégházban kap ellátást, ahol előtte 1956. november 23. és 1957. április 11-e között Losonczy Géza, felesége és Anna lányuk kapott méltányos őrizetet... (A SZER-elleni attrakció vélhetően teljességgel a román szervezet „eredményes” működését tükrözi..., de ez még a magyar levéltárak anyagában ellenőrzésre szoruló információ).

A román-magyar kapcsolatok felső politikai, rejtett titkosszolgálati és térségi kooperációs ügybonyodalmai egy további szegmensben is találkoznak, amely részint a tájékozottság/tájékozódás, részint a térségpolitikai viták és a történeti partnerkapcsolatok diplomáciai horizontján is megjelennek. Példa erre a Szabad Európa Rádió és a külföldi média hatásának közös érdek-plattformon kialakított korlátozása. Mindez érdekes módon része is, nem is a nemzeti emlékezetnek: kellene, hogy talán része legyen-lehessen, de ennek sosem lehetett meg a próbája, hiszen nem volt az.

A hidegháború talán az első és igen súlyosan jellemző korszaka a román-magyar kapcsolati struktúrákat meghatározó évtizedeknek és titkos hálózati relációknak. Előzményei a II. világháború utolsó pillanataihoz kapcsolódnak (a forró háborúhoz) és az azt követő, kelet-európai, és különösen magyar szempontból „forró béke” korszakához. A Sztálin által a nemzetközi kommunista és munkásmozgalomba már 1943 végétől betagolandó államok Moszkvához történő egyenkénti invitálására alapozott „szalámitaktika” a kis államok egymás közötti béke-keresésének és szövetkezésének lehetőségét is ki akarta zárni. Magyarországnak az Erdélyért Romániával folytatott küzdelmében fontos tétek kezdettől súlyba kerültek mint az ideológiai kooperáció lehetőségei. Sztálin 1943–1944-ben világosan a románok értésére adta, hogy Erdély sorsát az veheti kezébe, aki előbb fordul szembe a hitleri birodalommal és lép ki a háborúból. A románok átállása 1944. augusztus 23-ával veszi kezdetét, a szeptember 12-ei moszkvai román fegyverszüneti egyezmény pedig Erdély vagy annak mérvadó része Romániához tartozását helyezte kilátásba (19. cikkely), ami az észak-erdélyi szovjet katonai közigazgatás bevezetésével, a terület román baloldal számára megnyitásával fogalmazódott meg, lényegében Moszkva akarátának érvényesítésére volt hivatott. Az 1945. márciusi román változások során, amikor Visinszkij rákényszerítette Mihály királyt Petru Groza miniszterelnökké történő ki-

nevezésére, Gheorghiu-Dej már megkapta Sztálintól a szovjet katonai és politikai fellépéssel hatalomra juttatott RKP vezetői révén kialakítható bizalmat. Az ugyanakkor erőteljesen nemzeti érzelmű, antikommunista és szovjetellenes román társadalom előtt az új kormányzati erő legfőképpen azzal vélte legitimálhatónak saját hatalmát, hogy ők voltak Észak-Erdély visszaszerzői. Ezt követően még a Magyar Népi Szövetség „százasa” intézőbizottságát is rábírták, hogy az erdélyi magyarság nevében a határkérdést a nagyhatalmakra bízó nyilatkozatot tegyen (egyenjogúságot hirdetve, ill. burkoltan a trianoni magyar–román határ visszaállítása mellett állást foglalva). A román és magyar helyzet, pozicionális és tárgyalási előny különbsége tehát itt gyökerezik, továbbá a huszadik század során a folytonossá vált revans-vágyak kiteljesítésének román képzetében. A hidegháború éveiben, melynek ismertén az USA és a Szovjetunió fokozódó szembenállása nyomán létrejött világméretű polarizálódás jelentette alapvető tartalmát, mindkét fél a másikat vádolta, és a harmadik világháborúra nagy erővel készülve (a „meleg háború” haditechnikáit leszámítva) minden rendelkezésre álló eszközt igénybe vettek, hogy a polgári demokrácia és a világsikerre berendezkedő kommunizmus ideológiai konfrontációjának győztesen vessenek véget. E harcnak kísérő jelensége és egyúttal „felvevőpiaci ágazata” egyértelműen a hazai és a nemzetközi közvélemény megnyerése volt, melynek a hírközlő rend-

szerek egyre erősödő kibontakozása nyomán nem is kicsi volt az esélye. A sajtó, és az elektronikus sajtó funkciójában akkor egyre népszerűbbé váló rádió az ideológiák és doktrínák háborújának új fegyvertárához tartozott, mégpedig (mindkét oldalon) a közvetlen, megrendelés-értékű és kötelező jellegű politikai elvárások szolgálatának vállalását elvárva vagy szorgalmazva. Ám épp azért, mert az ideológiai „célországok” nem csupán a saját népszerűséget szimbolizálták, hanem sokszor a határokon túli politikai miliőt is, az ideológiai háború két oldala mögött felsorakozó hadrendek befolyásolása és a nemzetközi közvélemény „tájékoztatása” is elsőrangú feladat volt.

A rádió szerepének felértékelődésével a propagandaelméletek máig ható érvénnyel súlykolták a szellemi és ideológiai harcban a nagy hatótávolságú eszközök fegyverként használatának fontosságát, a propaganda nem tisztán tájékoztató, hanem manipuláló célrendszerének, bomlasztó funkciójának teljes latba vetését. E korai médiaháború nemcsak a közvetlen országhatárok mentén volt hatékony, hanem a BBC és a Szabad Európa Rádió révén például a romániai magyarok egyik fő befolyásolási eszközévé is válhatott. A hírek retorikája mintegy két évtizeden át (nemegyszer még tovább is, helyenként a rendszerváltások napjaiig, lásd a televíziós épületek, rádiók ostromait, az egyenes adásban közvetített rendszerváltások médiahatalmi stratégiáit!) a „béketábor” győzelmeit zengte, egyúttal nem vitatta senki (még a titkos hálózatok sem), hogy szimbolikusan a szabad világ híreit, több orgánium révén akár napi több tucat órán keresztül elérhetővé tett híreit és „ideológiai fellazító hatását” képviselte (példaképp közli Révész Béla a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága számára készült feljegyzést 1954 végéről, amely nem rejtette el a félelmet az Amerika Hangja, a SZER és más rádióadók napi többszáz órányi fenyegető ideológiai veszélyét említve). „Az 1951 óta Münchenben működő Szabad Európa Rádió azonban nem csupán a szinte egésznapos adásidő és a fogható frekvenciák magas száma miatt okozott gondot a Magyar Dolgozók Pártja vezetőségének és a kormánynak, hanem főként azért, mert a többi adóhoz képest ez a rádió volt képes – leszámítva direkt propagandaműsorait – a valódi történéseket bemutatva informatív nyelven megszólalni” /.../ „A mesterségesen visszafogott hírközlés korában és az leszűkített nyilvánosság keretei között minden alternatív információforrás – pusztán tényénél fogva – a totális hatalom feltétlen elismertségét kérdőjelezte meg. És még nagyobb a veszély akkor, ha ezeknek az alternatív híreknek a hitelességét a hallgatók mindennapi valóságának közvetlen tapasztalatai is visszaigazolják. A SZER magyar osztálya fennállásának negyven éve alatt mindvégig kiérdemelte a magyarországi politikai vezetés eminens érdeklődését. Ők maguk előbb a Magyar Rádióhivatal, majd a Magyar Távirati Iroda rádiófigyelő szolgálatai útján igyekeztek figyelemmel kísérni, hogy mi minden szivároghatott ki a hatalmi szféra belső köreinek ügyeiről, másfelől

pedig, hogy melyek azok az események, adatok, tények, amelyekről a közvélemény – mindenféle információ-visszatartás vagy éppen dezinformáció ellenére – mégis értesülhetett. A politikai vezetésnek az ellenséges rádióadásokkal – jelesül a Szabad Európa Rádióval – szembeni stratégiája az elmúlt négy évtizedben két, teljesen eltérő ellenkonceptióra vezethető vissza. Az első évtizedet az adások vételének lehetőleg teljes körű műszaki-technikai jellegű elhárítására („zavarására”) való törekvésük jellemezte, míg a hatvanas évek közepétől kezdődött az a széleskörű ideológiai offenzíva, amely az agitáció és a propaganda eszközeivel kívánta felvenni a harcot az ellenséges eszmékkel” (Révész 1996:3-4). Annál is inkább, mert a befogadóként tételezett közvélemény valójában nem volt sem köz, sem vélemény-befogadó a szó interaktív értelmében. Léteztek vélemények, de ezek latens mivolta lehetetlenné tette, hogy a hatalmi működésmód, a berendezkedés, a politikai érdekképviselő vagy egzisztenciális félelmek hátországában bárki is érdemben vagy érvényesen megszólaljon. A magyar belügyminisztériumi apparátus ráadásul a besúgók rekord-méretű tömegei révén információkat is gyűjtött a veszélyes befolyásoltság állapotairól, a veszélyeztetett kor- és társadalmi osztályok érintettségéről és veszélyeztetettségéről, emiatt (a fennmaradt dokumentációk szerint) igen elszánt akciózást vállalt az esélyes reakciók, lehetséges értelmezések, társadalmi reflexiók, ún. indikátor-esemé-

nyek révén talán még befolyásolható körülmények kézben tartásáért. A közhangulat „egészségesen” tartása, az ellenséges propaganda mértékteljesítő hatásának csökkentése és a hallgatói vélemények határozott irányultságú befolyásolása olyan erős politikai nyomásnak volt kitéve, hogy e téren a titkos aktori tevékenység talán minden másnál erőteljesebb ellenségképet volt hajlamos kialakítani. A kriminalizált rádióhallgatás, a szankcionált „megtévedés”, a Jugoszlávia bűnös mivoltában is részes nyugati propaganda-hatás csökkentése új stratégiákra készítette az Agitációs és Propaganda Kollégiumot, a különböző szintű pártszervezetek, továbbá az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztálya, Bizottsága által (a pártvezetés számára) rendszeresen összeállított (hangulat)jelentések is azt a célt szolgálták, hogy folytonosan visszakereshető legyen a külső, idegen és ellenséges szféra várható hatása a magyar belpolitikai folyamatok hatását tekintve is. Ugyanilyen fontosnak minősült a SZER rádiós munkatársai, vagy disszidens magyarok által készített anyagok gyűjteménye: a többnyire szakmailag is megalapozottaknak bizonyuló felmérések, amelyeket maguk a Szabad Európa Rádió munkatársai készítettek a menekültekkel, ritkábban a kiutazókkal, de rendszeresebben a „tiltott határátlépőkkel”, menekülőkkal, esetleg hazatelepülőkkal. „Ehhez kisebb részben adalékul szolgálhatnak azok a belügyminisztériumi jelentések, beszámolók, esetenként vizsgálati jegyzőkönyvek, amelyek

során az ÁVH illetve a BM látókörébe került, és az ellenséges propagandaadások hallgatásával, ezek híreszteléseinek terjesztésével gyanúsított emberek mondják el véleményeiket(?)..." (Révész 1996:4-5).

A román és magyar politikai manipulációs háttérben például e veszélyes befolyásoló eszköz ellenlépéseként nemcsak a szomszédságpolitika társintézményeit keresték meg az érintett elhárító szervek, hanem közös technikai újítások bevezetését (pl. zavaró elektronikus hatások kölcsönös bevezetését, határövezeti településeken a SZER „fejlesztő adásainak” időpontjában a község elektronikus hálózatának teljes lekapcsolását is „kimódolták”), hanem a „békevédelmi” kooperációban számos egyéb technológiai, később már közös ideológiai, lehallgatási, perbefogási, végül a szovjetekkel közösen megoldott erőteljes zavarógépezetet építettek ki a Vatikáni Rádió és az Amerika Hangja adásainak célba jutását akadályozandó (Révész i.m. 4-19, továbbá 55, 62.).

Az idáig idézett források azt az intim, rejtett, háttérben zajló politikai manipulációs szférát jelenítik meg csupán, melyre számos eset idézhető a román levéltári forrásokból (vagy nem kevésbé a SZER egykori anyagát átvevő Open Society Archive anyagából, ehhez lásd az OSA weblapját és fondjegyzékét), de amelyek itt mégsem a teljes összhangot tükrözik a két ország elhárító, felügyeleti és titkosszolgálati szintjein. Cserében viszont megjelenítik magát a főideológiát szolgáló megfeleléskényszert, amelynek (például a szovjet vezetéssel és KGB-vel szemben, vagy a magyar titkosszolgálatiak Szovjetunióban képzett csoportjának evidens „vonzalmával” összefüggésben) megvoltak a román megfelelői is, sőt e megfelelések mindaddig igen komoly hasonlatosságot és kooperációt mutatnak, ameddig Románia nem indult külön útra a saját szocializmus megteremtésével. Teljesnek mondható például az együttműködés az ötvenes évek elején is, amikor a Mindszenty-perrel egy időben mindenütt lezajlanak a vatikáni kémpercek, melyek lényegüként a Vatikánt mint ellenséges intézményt és hatást kellett kezelni, s amely hatás azután egészen a hetvenes évekig folytonos félelem tárgya maradt mindkét szocialista államban, előidézve a hálózatok kézenfekvő egyetértését e kérdéskörben és a tennivalók, feladatmegosztások terén is. Külön szépsége a történetnek, hogy 1963-tól intenzíven megindul a Vatikán-ellenes uszítás, papok megfélemlítése és beszerzése, mely 1967-ig tart a legintenzívebben, de a rendszerváltás időpontjáig sem szűnt meg teljesen (a részletekről Casaroli 2001, utalja Ungváry 2008:209). A Kádár-rendszernek Vatikánnal kialakított 1964-es megállapodása nemcsak hogy nem védte meg a maradék papságot (a csökkenő létszámuk, az állam és a szolgálatok által be nem tartott megállapodás, az egyháziakkal is „elítéltetett” bűnösök, akik a koncepciós perek áldozataivá lettek), hanem azáltal, hogy a Vatikán lemondott a magyar egyház feletti jogairól, még meg is erősítette az állambiztonságiak tevékenységét, s nem lehet véletlen, hogy 1957 és 1972

között 11 egyházi koncepció perre került sor (bővebben lásd Ungváry 2008:218-228). Hasonlóan járt a nemzetközi alkufolyamatban a romániai görög katolikusok híveinek többsége, az erdélyi katolikus egyház, a moldvai és a bukaresti felekezetek egy némelyike is – mindezek mögött az esetek egy részében ugyanazok a tárgyaló felek, ugyanazok az aktorok vagy végrehajtók álltak.

A kormányzati, diplomáciai és titkosszolgálati együttműködés szintjeit illetően, valamint ezek intenzitására érvényesen azt is érdemes kiemelni, hogy még azokban a történelmi korokban is, amikor a két állam közötti, pártpolitikai, szovjet függési vagy ideológiai kölcsönhatások korántsem voltak harmonikusak (amikor tehát megannyi kérdésben inkább ellenfelek, semmint „testvéri barátságban” élők voltak), megmaradt és kitartó intenzitással működött a titkos kapcsolatháló, az információcsere, az alkupolitika és az informális érdekjátzmák széles köre a „titkos politikában”. Ennek előzményei messzi korszakokba nyúlnak, részint a Trianon előtti időkre, de jelesül azt követően, amikor Magyarországon a vezető kormányzati tényezők fennen lobogó revizionista politikát folytatnak, a románok pedig a megszerzett területek megtartására, kiterjesztésére, a birodalmi méretnövelésre törekszenek és alapvetően szemben áll a két politikai tábor, mégis megtalálják a hálózatok az együttműködés legfőbb területét az antikommunista diplomáciában és akcionalista eredményességben. (Talán nem fölösleges hozzátenni: a nemzetközi Internacionálé, az amerikaiak „szovjet-ügynök” perei és rémképei megannyi boszorkányüldözési metódust kínáltak a kelet-európai rendszereknek is, akár kutatási-megfigyelési, akár ideológiai és ellenségformálási szempontból).

Hasonló a sötét mélyben zajló alkupolitika és diverzáns-ellenőrzés szintjén az együttműködés a sztálini korszakban, amikor a szovjet függés még erősebb, s mindent, amit a szovjet megkíván, teljesítenie vagy túlteljesítenie „illik” a román elhárításnak is..., ám megmarad a kooperáció a hálózatok világában. Megmarad annak ellenére is, hogy a magyar vezetés (sokoldalúan dokumentálható és igazolható) alap-attitűdje a románok irányában a lekezelés, a másodosztályúnak vagy „balkáninak” kezelés volt, s annak ellenére is, hogy a románok számára a magyar szféra az egész huszadik századon át követhetően a Trianon-szindrómára, a revansra, az exklúzió politikájára, a megtorlás terére emlékeztető világ maradt... Úgy is kifejezhető mindez, hogy a felső politikai irányítással gyakorta párhuzamos, jobbra azonban tőle független, s olykor vele ellentétes maradt a titkosszolgálati tevékenység. Ennek az is kedvezett, hogy a „lenézés”, „lebecsülés” magyar oldalról, és a félelem román oldalon nem a „kölcsönös elvtársi légkör” építésére szolgált, nem a harmónia irányába hatott, hanem éppen a titkosszolgálati tevékenység (vagy részben a titkos diplomácia) felé presszionálta a kölcsönös szomszédságpolitikát. Ezen a folyamaton belül különválasztható időszak (és ekként külön vagy magában véve

is elemzendő) az 1956-os, az ezt megelőző, majd az ezt követő titkosszolgálati együttműködések mikrohistóriája – ennek alaposabb elemzése még feldolgozásra vár.

Még érdekesebb, hogy az állami- és párt-kapcsolatoktól, egymás közti huzivonitól és az alkalmi szovjet pártfüggéstől szinte teljesen függetlenül megmaradt a latens együttműködés a titkosszolgálatok között, mégpedig teljességgel elzárt kérdésként ahhoz képest, hogy az akut vagy aktuális helyzet éppen kedvezett-e az értelmiségi fellátás politikájának, a kizáró és/vagy bekebelező helyzeteknek, a kooperációs vagy ellenséges légkörnek, a nemzetállami vagy „szocialista nemzetállami” trendnek, a kiszorítandó vagy manipulálandó csoportokkal kapcsolatos hosszabb távú elgondolásoknak...

Éppen ezért kell a „száraz” dokumentumközlést az értelmezés eszközével, a látszólag „belebeszélő” vagy „ráolvasó” módon kezelni. A tényszerű adatközlés ugyan megfelel az igazgatási, a statisztikai vagy akár számszaki értelmezésnek, belső normája a történetírásnak is, és alapvető kritériuma a levéltári forrásfeltárásnak – mindenki tudja azonban, hogy a forráskritika nélküli, a textust méltóképpen nem kontextualizáló tudományos közlés csupán a kimondás látszat-erényével bír. Az itt következő fejezetek tehát ebben a szituatív értelmező közegben nyerik el tartalmukat, a szerző szándéka ugyanakkor mindvégig a folyamatok, kölcsönhatások, trendek belátása, térbeli és idői változóinak érdemi kezelése, az interpretáció módjainak és tartalmainak mindenkori megvilágítása marad.

Az első fejezet, mintegy példaképpen, a közös diplomácia-történet egy sajátos időszakát villantja fel (a formális és ideologikusan hamis jellege miatt kissé publicisztikusan „mosoly-diplomáciának” nevezem a továbbiakban), ezt követően pedig áttekintést próbálok nyújtani a titkosszolgálatok egyes időszakok-beli együttműködését megrajzolva (a készülő kötetnyi publikációra vonatkozó szándék alapján). A feldolgozás-végi fejezetek előtt az elméleti megfontolások, interpretációk és magyarázó másodelemzések következnek, majd az egyes narratívák bemutatása zárja a tanulmány-fejezetet.

A munkám során összeállított anyagban és az arra épülő értelmezésekben a következő néhány kutatási területhez kívánok adalékokat, értelmezési háttérrel megformálni (csupán rövid felsorolásban), melyek további kutatásokat és adatgyűjtéseket is szükségessé tesznek:

- a román és a magyar titkosszolgálatok harca „a pártba befurakodó jobboldali elemek ellen”;
- a két szolgálat harca az elhajlók, a régi rendszer visszaállítására törekvők, a „bomlasztó tevékenységet folytató elemek” ellen;

- küzdelmük különbségei és párhuzamai a klerikális reakció ellen, beleértve az egyházak, a Vatikán, a klérus és a szekták ügyeire vonatkozó iratok, részben a kirakatperekek ügyeit is;
- külön témakörként, de a titkosszolgálati mezőben szintúgy megjelenő problematikaként a román függetlenségre irányuló törekvések megjelenésmódjainak ügyletei;
- a nacionalista és sovinszta politikai irányzatok, célok eszmék követőinek titkosszolgálati kezelésmódja;
- a kémkedéssel és kémelhárítással foglalkozó intézmények dokumentációi alapján kialakult kép a „diverzálás” tevékenységekről és „elkövetőikről”;
- a szomszédságpolitika megjelenése a nyugati és keleti diplomáciai képviselések tevékenységével kapcsolatos belügyi és titkosszolgálati forrásokban;
- a SZER és a Szabadság Rádió, BBC és „egyéb imperialista befolyás” ellen irányuló közös fellépés a magyar, nemzetközi és külföldi társszervek részéről, ezek együttműködési hálói és érékfolamatai;
- információ-csere és hálózati piacok kiépítése, működtetése a magyar és román társszervek részéről;
- együttműködés kommunikációs, tudományos-technikai és ideológiai síkon a magyar és román társszervek tevékenységi mezőjében.

Mintegy a zárásként, kiemelendőnek tartom, mire megy ki, mit tartalmaz a majdani teljesebb munka egésze azon a szakmai horizonton belül, amelyre óhatatlanul is törekszik (vagy törekednie kell). A készülő jelentősebb opusz alapszándéka annak igazolása, mélyebb feltárása, hogyan alakult ki és alakult át folyamatában (és a történelmi időben is számos alakzatban) a magyar-román vagy román-magyar jószomszédság viszonyrendszere, mégpedig nem zsurnalisztikai vagy akár „külpolitikai elemzési” szinten, hanem az ügynökprobléma igazoló, értelmezhető, a szó társadalomtudományi értelmében „jelölő” funkciója szempontjából, avagy jelentésmezője egészét tekintve akkor, midőn a formalizált és intézményi (pártközi, állami, „jókapcsolati”, „elvtársias” stb.) mezőben a titkos diplomácia és a titkosszolgálatok politikai kapcsolathálója volt meghatározó szereplő. Következtetésem lényege az, hogy bár a pártállami kapcsolatrend nem változott alapvetően, s bár a hálózatok és szolgálatok „bennfentes kapcsolata” nemzetközi diplomácia-történeti közhely és a politikai história „lerágott csontjának” tetszik, de éppen annak korrekt meghatározása hiányzik a legjobban, milyen is volt ténylegesen ez a háttér, milyen eseményekkel szolgálta egyik vagy másik szférát ez a politika, és mire kötelezte ugyanakkor az „elvtársi együttműködés”, a politikai közösségbe tartozás mindkét (vagy minden) szovjet függésben kényszereskedő országot a KGB-vel való kapcsolat, az ettől való

távolság, s végül mi maradt meg róluk a saját levéltáraikban vagy egymás dokumentációiban... Amit még ebből az értelemszerűen több monografikus művet is igénylő feladattól érdemben kiemelnék, az a külső és belső összhang e titkos szolgálók, hálózatfenntartók, „kapcsolati ellenőrök” körében – mégpedig nem önmaguk saját históriája vagy önképe szerint, hanem a külső és a belső megítélés mássága alapján. Röviden: a titkos szolgálatok titkait értelmezve – lehet, hogy egy sajtókacsa szempontjából fontosak és érdekesek is, azonban – a kutatásoknak nem elegendő a partner-intézmények közötti hasonlóságokat megnevezni, hanem e hasonlóságokon belüli különbségek feltárása az igazi és érdemi vállalás. Az együttműködések célja, módja, iránya mellett annak mögöttesei, emberi sorsok és személyiség-típusok (ide értve a nevesítés kérdését) igen fontosnak tűnnek, s ebben a történész szerepe éppoly nélkülözhetetlen, mint amilyen a kollektív emlékezet építésén fáradozó kiállítás-szervező vagy a dokumentációk felszabadítását végző intézményi képviselő fennmaradásának kérdése is.

Az ügynök-múlt feltárására indult rendszerváltási tevékenység megannyi „leleplező” dokumentációval szolgált a rendszerváltó egykori szocialista országokban. A „leleplezéseket” azonban nem sok más esemény követte, legfőlegb egy-egy lista egészült ki vagy lett árnyaltabb egy jelenkori politikus nevével vagy majdani titokminiszter életútjának rajzával. Miként erről magyar ügynökkérdés egyik szakértője Gyarmati György ír (Korunk, 2007/9): „Az információs kárpótlás és a múltfeltárás ,adatbázisa’ több ponton érintkezik ugyan, de a kettő mind célját, mind pedig a teljesíthetőség módszerét tekintve nagyon eltérő feladat. A múltfeltárás jelenlegi ügynök vadász vonulata képes lehet teljesíteni a panem et circenses évezredes ösztönalapú elégtételszerzés-igényének a könnyebbik felét, a cirkuszt, az egykori kollaboránsok azon töredékének az előszámlálásával, ,felmutatásával’, akik valóban a letűnt rendszer leginkább nemtelen eszközökkel operáló gépezetének, a politikai rendőrségnek a ,bedolgozói’ közül valók. S miközben nagy garral veretik el a port az egykori kollaboránsok nevesíthető töredékén, ködfelhő mögé rejtőzhetnek egyfelől tartótisztjeik s általánosabban az államvédelem/állambiztonság pártszolgáló gépezetének – a rendszer teljes regnálási idejével kalkulálva – százezres apparátusa, másfelől pedig a letűnt pártállami rendszer tényleges irányító garnitúrája is. Az ügynökcentrikus közelítésben elvész a diktatúra legsajátabb jellemzőjének, a pártállami egyediségnek a megmutatása. Jelenleg az információs kárpótlás és a múltfeltárás – nemcsak a közgondolkodásban összemosódó, hanem törvénnyel is szentesített – összeboronáltsága téríti kényszerpályára az utóbbit. Magyarán, az információs kárpótlás és az átvilágítás érdemi rendezése esetén a történeti múltfeltárást végzők nem kényszerülnének arra, hogy teljes körű irathozzáférésük révén egy mindinkább hektikussá lett aktuális közügyben legyenek – legjobb szándékot feltételezve is –

funkciótévesztő ‚muszaj Herkulesek‘. Mert a céhbeli történetírás azon túl kezdődik, ahol az ügynök vadászati ipar sztahanovistái bevégezik a „leleplezést”.

Egyszerűsítve, vagy inkább egyfajta „sematikus” túlzással élve: a társadalmi drámák szereplői „lapítókra”, „lapítottakra” és „lapulókra” oszthatók, másként szólva elnyomókra, elnyomottakra, és azokra, akik ezt megúszták, akiket nem szorít ez a kényszervizony, akik valami módon kívül tudtak ezen maradni. Ez elnagyolt kép sok szempontból - de ha ezt a játszmat vagy több-kimenetes eredményeit nézzük, akkor információ-gyűjtőkre, tárolókra és szolgáltatókra oszthatók a rejtett világok. Ehhez kapcsolódik az a dramaturgia, amely nemzetközi cserealappá, vagy csereforgalom tárgyává teszi-teheti a származtatott információkat. Ez annyiból már nemcsak „dramaturgiai” kérdés, hogy a haszonvétele, haszna főleg állami, és hatalmi intézményi, nem pedig civil társadalmi, merthogy az elszenvedők, vagy a kimaradók világa nem képes igazi visszahatással lenni a szolgálatokra, a szolgálatok piacára. Szinte szükségszerű ezért, hogy az érintettek vagy potenciálisan függők mérvadó tömege ok vagy ürügy nélkül is ellenük fordul. Féli őket, utálja őket, gyanakszik, ítélkezik. Ennek sosem igazán tisztázott vetülete az információhoz való jog, sőt: a jogosultság tényleges fogalmának szakmai tisztázottsága sem alakult ki. Önmagában a közvélemény vélekedésének, igényeinek figyelmen kívül hagyása is

minősíthető morálisan, de például a szakmai körök hozzáférése is kívülről, vagy bürokratikus szabályozott. Az egész tehát alkotmányossági kérdés is. Azzal együtt, hogy megindultak átvilágítási, feltérési ügyek, s az érintettek már maguk nyilatkoznak (Romániában és Magyarországon is) a nyilvánosság előtt saját egykori énjükről, néprajzostól a milicistáig, vagy paptól a miniszterig, mégsem lett közmegegyezés tárgya, hogy mi válhat titokká, mikor és ki szerint alakul át a nemzetbiztonság fogalmköre, hol lehet a titoktartás és a jelentés-kötelezettség határa. A közvéleménynek nincs visszahatása arra, hogy lehet-e egy tüsszentés állambiztonságot sértő ügy vagy ürügy, lehet-e Erdélyben, egy költői vagy irodalmi életműben áruló adalékokat felmutatni (Szilágyi Domokos esetére nem is kell utalni), vagy kell-e egy néprajzosnak Magyarországon azért megszegyenülnie, ha a szakszerű antropológiai résztvevő megfigyelés eszköztárát használja a magyarországi rock-mozgalom alternatíváinak nyomon követésében... (lásd Szőnyei Tamás monográfiáját erről). Tegyük hozzá: a közvélemény mindig hajlamos hamar felhördülni, ha vezéráldozatokról vagy odavetett konckokról van szó, de kitartó figyelmet már korántsem mutat a fogalmi tisztázás, a definíciós szándékok iránt. Ezért is lehetséges, hogy látványos sajtó, jogiasított folyamatok és naponta széljárás szerint forgandó közvélekedés közegében nem kerül sor végül is a dokumentumok forráskritikájára, a viszonyítások és értel-

mezés-hátterek pontosítására, röviden annak belátására, mit jelent, mit tartalmazhat a szolgálatoknak alárendeltség és megfélemlítettség, a lapítás vagy a harsány utólagos vallomás...

Jószerevel történelmi kérdés maradt, hogy a közvélekedés vagy a közpolitika nem is lehet hatással a szolgálatok működésére, avagy csupán remény és farkasvakság mondatja ezt a megbocsátó utókorral. Kérdés tehát: szakpolitikai testcselek kérdése, vagy állampolgári hangulat és időleges megítélés feltétele érvényesül itt, esetleg csupán az irányítási tradíció, hiszen mindig voltak titkosszolgák s mindig lesznek is... Ami hasonlóképpen fontos: láthatóan lassan reagálunk arra, hogy a 20. század küszöbét átléptük. Már is lehetne kortárs történelmi tananyag tárgya a múlt évszázad titkosság- és információ-szerzés története, ahogyan érdekes módon a Gestapóról többet tudunk, mint a saját jelenkori megfigyelőinkről, és a KGB-ről, vagy a CIA-ról sokkal többet tanultunk, mint a saját hétköznapijaink operatív „jólelekeiről”. De hogy mit ez jelent a feldolgozás-hiány és hogyan hordozzuk magunkban a történelemnek ezt a részét, talán leginkább abban a „ködlésben” látható, ahogyan közmegebecsült milliárdossá lehet válni a Szekutól kapott pénzből, és ugyanakkor újraolvasni, kritikailag kiadni, értelmezni mások verseit, ha épp az ördög is olvasta azokat. Egyelőre a talány szinte bizonyosságot jelent az egyik oldalon és fegyvert a másikon, a közpolitika meg késlekedik helyre tenni e felbomlott, vagy megbillent egyensúlyokat. Mindent azonban a közgondolkodásra „kenni” sem lehet, minthogy ez láthatóan nem képes figyelemmel lenni azokra az élethelyzetekre, amelyek nem elítéléseken és megítéléseken múlnak, hanem a részletező belátásokon, vagy árnyaltabb megértésen. Levéltári kutatók, történészek, társadalomtudósok felfedezhetik és megnevezhetik a precíz előtörténetet, folyamatokat a korabeli és mai megértés alapján (ahogy Stefano Bottoni teszi), feltárhatják a családi- és én-történet olvasatait (Könczey Csilla módjára), de efféle tényfelmutatások értelmezése mégiscsak a közvéleményre marad, amely viszont nem rendelkezik a kellő tényismeretettel, és néha azzal a megértő értékcellal is kevésbé, hogy a bosszú vagy a megbocsátás között mi lenne az „igazság útja”. A sajtó felelőssége, vagy a nyilvánosság-befolyásolás (manipuláció) szándékai sem elegendőek olyan eset árnyaltabb belátásához, amelyben ügynökké szerveznek be 1956-os röpcédulázásért 1957-ben halálra ítélt rabot, aki azután közel két évtizedig hűségesen szolgál... – akkor most ez az ember rendszerellenes lázadó, koncepció per áldozata, vagy áruló, a rendszer hű tagja, majd utóbb disszidens? Talán e helyzet, vagy ilyen hasonló sorsok mérlegelése, belátása mutathatná, hogy a rendszer közpolitikai értékrendje, a közmegebecsülés normái hogyan hatnak vissza a román állampolitikai rendre és az emlékezet-építés munkájára. A média számára talán bizony a hős nem eléggé mediatizálható (látványos piacképes termék), a komplexebb szemé-

lyiség-megismerés nem sikertermék, talán ezért történik az manapság, hogy a rossz nyeri el méltó jutalmát.

Az ügynökkérdésre adott sajtó- és tájékoztatás-ipari válaszok, vagy a parlamenti vitákban, sőt közbeszédben, plakátokon, szalagcímekben is megjelenő válaszok többnyire (vagy mindig) tartalmaznak valamely morális, vagy erkölcsi ítélezést. Ezt természetesen (jobbára) nem veszi körül kellő mérlegelés a körülmények pontosítása, a feltételek részletesebb ismerete, egy-egy személyes sors alakulásának kényszerei, vagy lehetetlenségei terén, de annál könnyebb utólag súlyos, kerek „tisztá ítéletet” alkotni róla. Még azok is, akik szembesülnek elődeik, felmenőik, környezetük ügynöki tevékenységével, vagy szolgálat-közeli tetteivel, nehezen tudják elkerülni, hogy az utókor utólagos erkölcsi mezőjébe vonják az élethelyzetek és kényszerek együttesét – pedig hát ők igazán megteszik, hogy a tisztánlátás érdekében mélyebb, személyesebb ismereteket gyűjtenek egybe vagy tárnak a közérdeklődés elébe. Holott azt a történész, a politológus vagy akár az átlagember, a kalauz, a kocsmáros vagy a rendőr is pontosan tudja, hogy mindig is voltak titkosszolgálatok, mindig is kellett, hogy legyenek, akik a „császár szemei és füleiként”, vagy a „hitigazságok szolgálattévőiként”, a „burzsoá klerikalista ármány leleplezőiként” szolgáltak és védtek, hárítottak és biztosítottak mindenki mást arról, hogy résen vannak, konfliktus-megoldásra képesek, szava-

tolni tudják társadalom és állam, béke és biztonság teljes vagy vágyott egységét. Ezek a „titkosnál titkosabbak” ugyanakkor nemcsak apró kisebbségként a nagy tömegek ellen, hanem belső kontrollként a még kisebb hatalmi kisebbségek ellen is működésbe hozhatók, felbérelhetők, megbízatással elláthatók (s így egyszersmind „megbízhatók” is) voltak. Lehet kérdés persze, hogy a titkosszolgálatok tevékenységét mérlegeljük, vagy róluk ítéletet alkothassunk – de ez akkor egyrészt más hasonló funkciójú szolgálatokra is érvényes kéne legyen, és másrészt nem csak a múltra, hanem jelen napjainkra és a sajátunkra is. Sőt: az ügynökök és szolgálatok „leleplezése” az utóbbi években oly sok kitartó energiát emésztett föl a hasonlóan kitartó kapcsolattörténeti kutatással szemben, hogy sokszor éppen az érintettek, a „besúgottak”, a besúgások következményeként akár joghátrányt is szenvedettek, meghurcoltak, a rendszer áldozatai maradtak ki legfőképpen ebből a történelmi fejezetből. E talányosnak tetsző állításhoz még egy „aprócska”, de annál konkrétabb tematikát kívánnék itt kapcsolni, amely nem magukat a kémeket, megfigyelőket, ügynököket vagy tartótisztjeiket érinti, hanem az elvben „fölöttük” elhelyezkedő politikai hierarchia-szint játékosait.

Az általam hangzatosan „mosolydiplomáciának” elnevezett állampolitikai gyakorlat és a kooperációk nemzetközi rendszerében követett protokoll-stílus leíró fogalma (a maga publicisztikus

mivoltában) nem tűnik tudományos fogalomnak. Kétségtelenül nem is az, de a kutatónak, aki számára a titkosszolgálatok belső rendje, hatalmi világa, pártfüggése, rendőri funkciója, katonai reszortja, pártközi és pártellenes mozgásokban vállalt balanszírozó szerepe, jogi ügyekben teljesített vádirat-előkészítő vagy bűnjel-szolgáltató masinériája, adott esetekben bűn- vagy büntetésvédelmi szerepköre, kivétel-konstruáló vagy példateremtő mássága a maga követhetetlen gazdagságában bontakozik ki, szinte képtelenségnek tetszik annak feltételezése, hogy lenne, aki nem tartozik valamely szempontból a hálózatok körébe. Jól tudjuk, nem mindegy, mely körébe. De a román-magyar kapcsolattörténet éppen egyik legizgalmasabb szakasza bontakozott ki akkor, midőn a hatvanas évek első harmadának már nemcsak a nemzetközi kommunista pártpolitikában voltak meg az árnyalatai, példái, áldozatai és mintái, de a hálózatok világában ugyancsak leképeződött mindez, vagyis alig maradt politikus, aki ne került volna már egyszer a hálózati feszültségek valamely apró áramkörébe, vagy ne lett volna részese, tanúja mások bekapcsolódásának... A magyar létszám, melyet a hálózat köréhez sorolhatóan megpróbálnak megnevezni, ugyancsak eltérő, a párszáz fős aktív magtól a több tízezres érintettségi körig terjed...; a román ezzel szemben egészen más arányszámokkal dolgozik – de hozzátartozik, hogy a román elhárítási és belügyi szféra a hatvanas évek első harmadától már nemigen vett részt a KGB-s „összetartásokon”, szovjetföldi továbbképzéseken és eligazításokon, a hetvenes évek közepéig (körvonalazhatóan 1974-ig) azonban nagyjáról ugyanazon a technikai szinten állottak, mint a magyar titoktechnikusok.

A kulcskérdés alighanem itt kevésbé a hálózati aktorok szervezettségi szintje, a besúgók létszáma... Egy Huszár Tiborral, a kor kutatójával készített interjúban erről röviden csak ennyi áll: „Tény: amit Moszkvában magyar anyagként olvashattam, annak nyolcvan százaléka feljelentés. Amikor egy volt szovjet diplomatát kérdeztem, kaptak-e feljelentéseket, csendes mosollyal megfogta a kezem, és csak annyit mondott: „Huszár elvtárs, ahány kilométerkő van maguknál, annyi ügynökünk volt”.

De még ennél kis nyomatékosabb kérdésnek tetszik – bárha további alaposabb levéltári kutatást is megér –, hogy Kádár és Ceausescu között a kapcsolat korántsem mindig egyenletes, és éppen aktuális romlása idején a titkos szervek mégis megőrzik azt a szerepfolytonosságot, melyet egyes esetekben előzékenyen működtetnek, más esetekben indokolatlannak tűnő módon megtagadnak. Ugyanide sorolható az a szívéllyes kölcsönösség is, amelyben egyes közéleti, publicista, művész vagy egyetemi-főiskolai oktatói körök megfigyelése hol csupán az egyik hálózat vállalt feladata, hol pedig mindkét oldalról igényt tartanak a sajtólagos tájékozódásra (ekként említhető Domoikos Pál Péter vagy Páll Gábor esete is). E témakör alaposabb feldolgozása még hátra

van, és a gazdagodó forrásfeltárás, a mind kontrasztosabbá váló forráskritika is az árnyaltabb összkép kialakítását segíti majd elő – ezt azonban a következő évekre kell hagynunk.

A „mosoly-diplomácia” témaköre tehát nem pusztán a pártos vagy elvtársi kényszerességet, mímelte rajongást és formális főtitkári puszikat jelenti, hanem ennek mögöttéseként véres harcokat is – némelyeket „házon”, apparátusokon belül, párton belül, „nemzeti” határokon belül, kommunista és munkáspártok nemzetközi kapcsolatrendszerén belül, némelyeket pedig Európán belül, vagy a Közel-Kelet és Európa (valamint a SZU) viszonyában, megint másokat a KGB és/vagy CIA (s olykor a Vatikán) viszonylatában formáltak. Itt nem is szólva a többes, kettős ügynökök kérdéséről, a háború előtti polgári elhárítás munkatársainak továbbszolgáltatásáról, vagy éppen az 1989–90 óta is „még tovább szolgáló” titkokok köreiről, fontos marad mindvégig, hogy a kölcsönösen fenntartott bizalmatlanság, gyanakvás, beszerzési szándék, diplomáciai szférával összekötött érvényesülési utak, vagy a belső elhárítás és a pártpolitikai karrier (Andropov-típusú vagy zordabb ügynökökről említést sem téve) mindig is azzal a kettősséggel bírtak, hogy kiszámíthatóak és kiszámíthatatlanok voltak egyszerre. Röviden: kiszámíthatóan kiszámíthatatlanok. Együtt is dolgoztak, meg egymás ellen is, egymásért olykor, de rendszerint csak a konvencionális szerepeket követve,

mindenesetre politikaelméleti értelemben értelmezhetetlenül, mentális-lélektani értelemben pedig menthetetlenül. Szinte évekre lebontható a különböző ügyekben zajló kooperációs spirál – ezt idővel el is kellene majd készíteni –, amelyből kiteszenék minden belső hullámozása ennek a „mosoly kontra gyilkos indulat” érzeménynek. Olyan kitüremkedései ennek a kölcsönkapcsolatnak, mint a Huszár Tibor által is fölidézett Péter György-eset, vagy a szintén ebben az interjúban olvasható számos portré, gyanús történet és száználmas dráma, még valóban a szakkutatás következő szakaszát várják, amelyben többes forrás-összehasonlítás feladata vár még az érdeklődőkre. Alaposabb összevetésre lenne méltó Wass Albert esete, akivel kapcsolatban a szervek közös állásponton voltak (nem is engedik be Magyarországra mint háborús bűnöst, de figyeltetik is...); vagy a Rákosi-korszaknak az a döntése, hogy nem adnak ki Romániának egyetlen háborús bűnöst sem – mégis kiadják Demeter Bélát a Márton Áron perhez, végzetére... Hasonló mélységekig kellene eljutni a csángók esetében fennálló szekus érdekek és a magyarországi titkos befolyásolások érdekszférái között is..., kiegészítve e téren a Vatikán érdekeivel és annak titkos érvényesülésével is... De hasonlóképpen elmélyültebb forrásfeltárást ígérne az amerikai és az izraeli, továbbá az arab és az afrikai titkosszolgálati kultúrákkal való kapcsolat is... Erre azonban már jelen keletben nincs mód.

Hivatkozások és források

- A holocaust tagadása és a nemzeti amnézia. Részlet in Gáspár Zsuzsa szerk. *Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal*. Korona Nova Kiadó, Budapest, 1997:474-477.
- Ash, Timothy Garton 1990 *A lengyel forradalom*. AB-Beszélő, Budapest.
- Arendt, Hannah 1992 *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Balas, Egon 2002 *A szabadság vonzásában. Veszélyes utazás fasizmuson és kommunizmuson át*. Vince Kiadó, Budapest, 232–234.
- Barraclough, Geoffrey 1980 *Tendances actuelles de l'histoire*. Flammarion, Paris.
- Berkovits Balázs 2009 Erkölcstelen besúgók, tehetséges áldozatok, áldozatos erkölcsbírók. In Az ügyek ügynökei. *AnBlok*, (Megfigyelési ügyek, tematikus szám), 3:6-14.
- Bronowski, Jacob 1956 *Science and Human Values*. Harper-Row, New York.
- Bukovsky, Vladimir 1988 In Lefever, Ernest W. – Lugt, Robert D. Vander eds. 1988 *Perestroika: How news is Gorbachev's new thinking? Mikhail Gorbachev and His Critics*. Ethics and Public Policy Center, Boston, 215-220.
- Cronaca della Chiesa cattolica in Lituania, fascicolo numero 2, maggio 1972. In *La lotta dei lituani per la propria identità di popolo*. Cooperativa editoriale „La Casa di Matriona”, Milano, 1976:61-101.
- Elias, Norbert 2002 *A németekről*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Fulbrook, Mary 2001 *Német nemzeti identitás a holokauszt után*. Helikon, Budapest.
- Frazon Zsófia – K.Horváth Zsolt 2002 A megsértett Magyarország. A Terror Háza mint tárgybemutató, emlékmű és politikai rítus. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*, 13. évf. 4. sz. online: epa.oszk.hu/00000/00036/00047/pdf/23.pdf
- Fülöp Mihály – Vincze Gábor 2006 Bizalmatlanság, vádaskodás, vasfüggöny. Két „népi demokratikus” ország (Románia és Magyarország) a negyvenes-ötvenes években. *Korunk*, szeptember-október.
- Gabor, Pr. Iosif 1996 *Dicționarul comunităților catolice din Moldova*. Editura „Conexiuni”. Bacău.
- Gsovski, Vladimir 1961 Survey of State-Church Relation. In Alex Inkeles – Kent Geiger eds. *Soviet Society. A Book of Readings*. Houghton Mifflin Company, Boston, 414-424.
- Gyáni Gábor 2008 Identitás, emlékezés, lokalitás. 2000, június. On-line: http://www.ketezer.hu/menu4/2008_06/gyani.html
- Heller Ágnes 1990 *Az igazságosságon túl*. Gondolat, Budapest.
- Inkeles, Alex 1961 Myth and Reality of Social Classes. In Alex Inkeles – Kent Geiger eds. *Soviet Society. A Book of Readings*. Houghton Mifflin Company, Boston, 558-573.
- Jankélévitch, Vladimir 1967 *Le pardon. Les grands problèmes moraux*. Aubier Montaigne, Paris.

- Kende Péter 2001 A demokratikus kormányzat morális felelőssége. In Karikó Sándor szerk. *Európaiság. Politikai és morális kultúra*. Áron Kiadó, Budapest, 41-51.
- Kundera, Milan 1982 *The Book of Laughter and Forgetting*. Faber and Faber, Boston – London.
- László János 2005 *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Lefever, Ernest W. – Lugt, Robert D. Vander eds. 1988 *Perestroika: How news is Gorbachev's new thinking? Mikhail Gorbachev and His Critics*. Ethics and Public Policy Center, Boston.
- Lindner, Bernd 1998 *Die demokratische Revolution in der DDR 1989/90*. Bundeszentrale für politische Bildung. Bonn.
- Majtényi György 2009 *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Metz, Johann Baptist 2004 *Az új politikai teológia alapkérdései*. L'Harmattan, Budapest.
- Miłosz, Czesław 1992 A rend ellensége – az ember; A baltiak. In *Rabul ejtett értelem*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 256-347.
- Molnár, Miklós – Reszler, André 1988 *Vienne, Budapest, Prague, ... Les hauts-lieux de la culture moderne de l'Europe centrale au tournant du siècle*. PUF, Paris.
- Mungiu-Pippidi, Alina 2005 Democratization without Decommunization. The Balkans Unfinished Revolutions. *Romanian Journal of Political Science*, vol. 5. Number 1. Spring/Summer, 7-28.
- Nikolov, Elit 1987 *A titok. A kommunikáció ellentéte*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, Műhelytanulmányok 3.
- Poliakov, Léon 1987 *Les totalitarisme du XXe siècle*. Fayard, Paris.
- Santini, Alceste 1988 *Ezeréves az orosz egyház. Beszélgetés Pimennel, Minden Oroszok Pátriárkájával*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Schwartz, Stephen 1988–2000 *Intellectuals and Assassins. Writing at the End of Soviet Communism*. Anthem Press, London.
- Sebők Marcell szerk. 2000 *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Replika könyvek, Budapest.
- Skinner, Quentin 2002 *Visions of Politics I-III. /A politika története és a történelem politikája/. Regarding Method, Renaissance Virtues, Hobbes and Civic Science*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002. 1088 old. BUKSZ 2005/1. On-line: www.c3.hu/scripta/buksz/honlap/0501/11miapalya.pdf
- Székely Ádám – Kiszely Gábor 2002 *Szigorúan titkos. A Medgyessy-Bizottság*. Kairosz Kiadó, Budapest.

- Szilágyi Ákos szerk. 1987 *Befejezetlen forradalom. 1917–1987*. Budapesti Művészeti Hetek és Szabadtéri Színpadok Igazgatósága kiad., Budapest.
- Szőnyei Tamás 2005 *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Magyar Narancs – Tihany-Rév Kiadó, Budapest.
- Tanasoiu, Cosmina 2005 Post-Communist Political Symbolism: New Myths – Same Old Stories? An Analysis of Romanian Political Mythology. *Romanian Journal of Political Science*, vol. 5. Number 1. Spring/Summer, 111-128.
- Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián 2008 *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Corvina – 1956-os Intézet, Budapest.
- Táncos Vilmos 1996 Pr. Iosif Gabor könyvéről. *Erdélyi Múzeum*, 58. kötet, 3-4. füzet. Online: <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00012/sz05tanczos.htm>
- Tótkés László 1990 *Temesvár ostroma 1989*. Hungamer, Budapest.
- Tucker, Robert C. 1961 Religious Revival in Russia. In Alex Inkeles – Kent Geiger eds. *Soviet Society. A Book of Readings*. Houghton Mifflin Company, Boston, 424-428.
- Vágvölgyi B. András 2009 *1989 – tűzijáték*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Will, George 1993 Perils of Perceived History. Részlet in Gáspár Zsuzsa szerk. *Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal*. Korona Nova Kiadó, Budapest, 1997.

Elektronikus források

- Összeesküvés-elméletek leleplezése. Interjú Ungváry Krisztiánnal, HVG, 2010. ápr. 27. http://hvg.hu/itthon/20100427_vudu_tortenelem_konyvfesztival_video
- Strasbourgji fazon*. HVG, 2010/19. (május 12.) <http://hvg.hu/hvgfriss/2010.19>
- Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. http://kurrenstortenelem.org/dokument/recenziok/2008.05/tabajdi_200805.html
- Haynes, Mike 2009 *1989–2009: celebrations muted by the disappointments of the present*. November 2009. <http://www.socialistreview.org.uk/article.php?articlenumber=11014>
- Varga Andrea 2006 Problemele catolicilor din Moldova – Între Vatican și Securitate – Gazda Árpád: Interdependențe ceangăiești – Interviu cu istoricul Varga Andrea. *Moldvai Magyarság*, 2006. július. <http://www.erdely.ma/moldvaimagyarsag.php?id=59&what=archivum>

Gyarmati György 2007 Az ügynökkérdés és a múltfeltárás görbe tükre. *Korunk*, szeptember. <http://www.korunk.org/oldal.php?ev=2007&honap=9&cikk=3686>

Románok nosztalgiája Ceausescu iránt. (Sondaj IRES: Romanii suspina dupa Ceausescu, 2010. júli 21-23.). <http://www.tashy.ro/sondaj-ires-romanii-suspina-dupa-ceausescu/>

BBC Books, [http://www.bbc.co.uk/arts/books/\(January30,2003\),,,AlexandrSolzhenitsyn.](http://www.bbc.co.uk/arts/books/(January30,2003),,,AlexandrSolzhenitsyn.)

Nobel E-Museum, <http://www.nobel.se/literature/> (October 29, 2002), „Alexander Solzhenitsyn – Autobiography.”

KGB és a metropoliták: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7767015.stm>

Page last updated at 12:18 GMT, Friday, 5 December 2008

<http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,903404,00.html#ixzz0o84BS0sR>

http://www.hkultura.com/contactus_en.php

<http://www.scripturecatholic.com/orthodoxy.html>

http://www.newliturgicalmovement.org/2007_12_01_archive.html

Párt és államügyek, 1989 májustól: <http://handle.dtic.mil/100.2/ADA336294>.

Telesin, Julius 1973 Inside „Samizdat”. *Encounter* 40(2), pages 25-33, February 1973. <http://www.cs.ucl.ac.uk/staff/M.Rogers/inside-samizdat.html>

The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB. Source: <http://cwihip.si.edu/pdf/wp40.pdf> (712KB), 180 oldal

További titkosszolgálati anyagok: <http://cryptome.org/>

Ellis: The Russian Orthodox Church. London, Allan Croom, 1986:304. <http://wariah.hostse.com/guildfordian2002/History/OrthodoxChurch20thCenturyP4.htm>

Pasternak and Solzhenitsyn, Patriarch Pimen http://www.lasvegasorthodox.com/library/history/century/Church_History_22_1950-1979.htm

Akik lukat fúrtak a koponyákba, és akik fúrtak (Eörsi István, 1955)

2008. május 28. A HVG.HU interjúja alapján. Forrás: http://archiv.ringmagazin.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3384&catid=80&Itemid=72

További elemzések, források: <http://beszelo.c3.hu/rovatok/befejezetlen-mult>

Szekus papokat talált a román átvilágító bizottság. *Múlt-kor*, 2007. szept. 3. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=18216>

A csángó kérdés feltáratlan területei. *Népújság*, 2004. márc. 24. Forrás: <http://www.hhrf.org/nepujsg/>, <http://archivum.szabadsag.ro/main.php?datum=20060908>; <http://balvanyos.gondola.hu/cikk.php?id=339&part=main>

Egyházi hozzájárulással asszimilálták a csángókat. Isán István Csongor interjúja Varga Andreával, *Szabadság*, 12. 9. 2006.

Varga Andrea Moldvai katolikusok: a Vatikán és a Szekuritáté között. Forrás: *Szabadság*, 2006.09.08.: <http://archivum.szabadsag.ro/main.php?datum=20060908>

Papíron a csángó iskola terve. Forrás: bálványos 2006. július 20. <http://balvanyos.gondola.hu/cikk.php?id=339&part=main>

Varga Andrea *Problemele catolicilor din Moldova - Între Vatican și Securitate*. Moldvai Magyarország, <http://www.erdely.com/moldvaimagyarsag.php?id=59&what=archivum#9>

Varga Andrea *Rolul bisericii Romano Catolice în apariția crizei de identitate a ceangăilor din Moldova*. Patrimoniul cultural – evenimente recomandate de CIMEC – Institutul de Memorie Culturală. <http://cimec.wordpress.com/2009/10/26/bucuresti-conferinta-minoritatile-etnice-n-romnia-n-secolul-al-xix-lea/>

Varga Andrea 2008 Printre randuri http://www.crimelocomunismului.ro/pdf/ro/printre_randuri/timisoara.pdf

Vörös Géza Állambiztonság és egyházak. A. D. MMIX, 10. évfolyam 4. szám. On-line: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/vorosgeza.htm>

Zărnescu, Vasile 2008 Esența hungarismului este antiromânismul (2). Marius Oprea susține discret secesionismul maghiarilor. August 19th, 2008. Altermedia, source: http://ro.altermedia.info/minoritati/esenta-hungarismului-este-antiromanismul-2_8963.html